

Odgojno-obrazovne institucije i prosvjetna djelatnost franjevaca u Hercegovini od odvajanja hercegovačke franjevačke zajednice do kraja osmanske uprave (1844.-1878.)

ZVONIMIR HERCEG
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: zvonimir.herceg@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.173>
UDK: 37.01 (497.6)"1844/1878"
27-789.32: 37 (439.56)
Pregledni rad
Primljeno: 12. ožujka 2024.
Prihvaćeno: 29. svibnja 2024.

Sažetak

U radu je obrađena tematika prosvjetne djelatnosti i odgojno-obrazovnih institucija hercegovačkih franjevaca u posljednjim desetljećima osmanske uprave. Rad se bavi načinima opstojnosti, strukturom, oblicima izvedbe nastave te problemima pri funkcioniranju i održavanju franjevačkih odgojno-obrazovnih institucija, sjemeništa, novicijata i studija bogoslovije, u specifičnim crkvenim i egzistencijalnim prilikama osmanske Hercegovine. Također, rad govori i o pitanju franjevačkih aktivnosti u prosvjećivanju hercegovačkoga puka, kako kroz individualnu nesistematiziranu obuku, tako i kroz institucije pučkih škola. Katoličko školstvo u osmanskoj Hercegovini zbog općih društveno-političkih (ne)prilika bilo je niske kvalitete i nezadovoljavajućih standarda u usporedbi s istovjetnim suvremenim institucijama u drugim područjima, ali je ipak omogućilo krucijalno održavanje i rast svećeničke inteligencije i postavilo temelje za emancipaciju širih katoličkih narodnih masa.

Ključne riječi: katoličko školstvo; Hercegovina; sjemenište; novicijat; bogoslovija; pučka škola; hercegovački franjevci.

Educational Institutions and Educational Activities of the Franciscans in Herzegovina from the Separation of the Herzegovinian Franciscan Community until the End of Ottoman Rule (1844-1878)

Review article
Received: 12 March 2024
Accepted: 29 May 2024

Summary

This paper addresses the educational activities and educational institutions of the Herzegovinian Franciscans in the last decades of Ottoman rule. The paper examines the methods of sustainability, the structure, forms of teaching, and challenges in the functioning and maintenance of Franciscan educational institutions, seminaries, novitiates, and theological studies, in the specific ecclesiastical and existential circumstances of Ottoman Herzegovina. Additionally, it discusses the issue of Franciscan activities in enlightening the Herzegovinian population, both through individual unsystematic training and through the institutions of popular schools. Due to the general socio-political circumstances, Catholic education in Ottoman Herzegovina was of a low quality and had unsatisfactory standards compared to similar contemporary institutions in other areas. Nevertheless, it enabled the crucial maintenance and growth of clerical intellectuals and laid the groundwork for the emancipation of the broader Catholic masses.

Keywords: Catholic education; Herzegovina; seminary; novitiate; theological studies; popular school; Herzegovinian Franciscans.

1. Konfesionalnost školstva u Bosanskome ejaletu

Struktura suvremenoga školstva u Bosni i Hercegovini, koje započinje masovnim osnovnim obrazovanjem, nastavlja se srednjoškolskim školovanjem, a završava visokim obrazovanjem kao posljednjom institucionalnom fazom obrazovanja, najvažnijom za intelektualni, kulturni i znanstveni razvoj pojedinca i društva; plod je razvojnih

silnica zapadnoeuropskoga civilizacijskoga kruga.¹ Kako su Bosna i Hercegovina do 1878. godine bile izvan političkih, ali i kulturnih, okvira toga kruga, na ovim prostorima tijekom osmanskoga razdoblja nije se razvijao takav model obrazovanja.² Osmansko Carstvo bilo je teokratska islamska država, a njegovo stanovništvo bilo je podijeljeno na društvene zajednice na osnovi vjerske pripadnosti. Društvena konstelacija odražavala je postojanje više "usporednih društava". Takve konfesionalne društvene skupine nazivale su se mileti. Muslimani su zbog karaktera same države bili povlašteni sloj društva, dok su na prostorima današnje Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću katolici imali najnepovoljniji položaj. Konfesionalna podjela društva određivala je i karakter osmanskog obrazovanja, za koje se može zaključiti da je bilo konfesionalno i niske kvalitete. Osmansko školstvo u Hercegovini nije činio jedinstven sustav, nego više usporednih konfesionalnih sustava koji su, kada su bili usmjereni na puk određene konfesije, uglavnom bili ograničeni na rudimentarne oblike edukacije, odnosno svodili su se na elementarno opismenjavanje.³

S obzirom na takvu društvenu podjelu, nije začuđujuće što su prve pučke škole u osmanskoj Hercegovini bile konfesionalnoga karaktera, odnosno da su radile pod ingerencijom muslimanske uleme ili svećeničkoga sloja kršćanskih vjerskih zajednica. Dodatan razlog za takav položaj školstva bila je i činjenica da tradicionalna osmanska socio-ekonomska struktura nije omogućavala razvoj nemuslimanske laičke građanske inteligencije. Jedina kršćanska inteligencija bila je ona svećenička, stoga su konfesionalni karakter imali i svi prijašnji oblici privatnog obrazovanja, koji su se u slučaju bosanskih i

¹ STJEPAN KRASIĆ, "Nastanak i prvo razdoblje visokoga školstva u Hrvatskoj", u: VLADO MAJSTOROVIĆ - SLAVICA JUKA (ur.), *Korijeni i perspektive visokoga obrazovanja u Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2010., str. 22-23.

² TOMO VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", u: VLADO MAJSTOROVIĆ - SLAVICA JUKA (ur.), *Korijeni i perspektive visokoga obrazovanja u Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2010., str. 104.

³ IVICA ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", u: VLADO MAJSTOROVIĆ - SLAVICA JUKA (ur.), *Korijeni i perspektive visokoga obrazovanja u Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2010., str. 47-49.

zapadnohercegovačkih katolika odvijali po inicijativi pripadnika franjevačkoga reda.⁴

Prosvjetna djelatnost bosanskohercegovačkih franjevaca u osmanskome razdoblju sve do 19. stoljeća bila je skoro posve ograničena na odgoj i obrazovanje franjevačkoga svećeničkog pomlatka. Iako se i za prijašnja razdoblja navode doprinosi franjevaca obrazovanju puka, ipak se sve do posljednjih desetljeća osmanske uprave, odnosno do razdoblja primjene modernizacijskih reformi, ne može govoriti o sustavnome školstvu usmjerenu na laike, nego tek o pojedinačnoj edukaciji koja se odvijala usporedno s obrazovanjem svećeničkoga pomlatka. Obrazovni sustav za franjevačke svećeničke kandidate sastojao se od sljedećih institucija: odgojni zavodi sa sjemeništima za osnovno obrazovanje sjemeništara, novicijat za pripremu novaka te bogoslovni (filozofsko-teološki) studij za franjevačke klerike.

2. Franjevačka sjemeništa i novicijati

Novicijat je osnovna institucija svake redovničke zajednice. Prije ulaska u redovništvo, svaki kandidat treba provesti godinu kušnje novicijata, tijekom koje treba spoznati je li spreman za život u određenoj redovničkoj zajednici i je li ta zajednica za njega. Prema odredbama Tridentskoga sabora, a potom i Sambukanskim (1663.) i Kapistranskim (1827.) konstitucijama, kandidat za franjevačkoga redovnika morao je imati minimalno navršenih 16 godina prilikom ulaska u novicijat. Također, zahtijevalo se da svaki franjevački novak koji namjerava biti svećenik ima prethodno osnovno obrazovanje, dok to nije vrijedilo za braću laike koji su u ovim krajevima nerijetko bili nepismeni. Franjevački novaci Bosne Srebrene koji su bili kandidati za svećenike prilikom oblačenja ili votiranja⁵ potpisivali su se bosanicom ili latinicom, što znači da su prošli dublje obrazovanje od elementarnog opismenjavanja, dok su se kandidati za braću laike

⁴ *Isto*, str. 50-51.

⁵ Votiranje je glasovanje o prikladnosti novaka koje su svaka tri mjeseca izvršavali punopravni članovi samostana u kojemu se nalazio novicijat.

potpisivali samo bosanicom ili znakom +, u slučaju da su bili nepismeni.⁶

Kako bi se onemogućilo oblikovanje mentaliteta i svjetonazora budućih svećenika i redovnika prema protucrkvnome duhu, što se događalo nakon sekularizacije brojnih srednjovjekovnih, izvorno crkvenih, sveučilišta, Tridentski sabor odredio je da odgoj i obrazovanje svećeničkih kandidata moraju biti pod ingerencijom same Crkve. To je potaklo ustrojavanje sjemeništa. Sjemeništa Bosne Srebrene postojala su u sklopu samostana, a njima je vrhovni upravitelj bio gvardijan, dok je za sjemenište bio odgovoran meštar koji je uglavnom obavljao i dužnost samostanskoga vikara. Meštar je predavao crkveno pjevanje, kršćanski nauk, tumačio redovnička pravila, ustanove i obrede. Posebni lektori postavljali su se za poduku iz latinskoga jezika, govornišтва i logike. Sjemeništa je uzdržavala provincija.⁷

Budući da u Bosanskom ejaletu sve do posljednjih desetljeća osmanske vlasti nisu postojale javne državne škole, franjevački novaci nisu ni mogli steći osnovnu obuku u sekularnim školama. Zbog nepostojanja alternativnih školskih institucija za katolike, kao i zbog odredbi Tridenskoga sabora, franjevački redovnici morali su u vlastitim privatnim školama budućim novacima pružiti osnovno obrazovanje. Prvotnu obuku mladeži davali su mjesni župnici koji su potom one dječake za koje su smatrali da su sposobni za redovnički i svećenički poziv slali na daljnju obuku u samostanske osnovne škole, odnosno sjemeništa. Obuka u sjemeništima trajala je od tri do pet godina, a izvodili su je franjevci koji su imali zaduženje učitelja gramatike (*magister gramatices*) ili učitelja mladeži (*magister juvenum*).⁸

U najvećem dijelu teritorija Bosanskoga ejaleta osmanska vlast je favorizirala franjevačku zajednicu te je preko nje gradila katoličku društvenu strukturu, izostavljajući iz takve konstelacije pripadnike

⁶ ROBERT JOLIĆ, *Novicijati hercegovačkih franjevaca*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Naša ognjišta, Mostar - Tomislavgrad, 2009., str. 12-13, 26.

⁷ ANTE MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu: od 1844. do šk. god. 1917./18.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica, Mostar, 2011., str. 56-57.

⁸ R. JOLIĆ, *Novicijati hercegovačkih franjevaca*, str. 13.

etablirane crkvene hijerarhije, koja se zbog nepovoljnih političkih okolnosti tijekom osmanske prevlasti nikada nije mogla djelotvorno i dugotrajno organizirati u ovim krajevima. Također, zbog specifičnih crkvenih okolnosti zemlje koja se nalazila u okviru islamskoga carstva, franjevci Bosne Srebrene su tijekom stoljeća osmanske vladavine stekli brojne povlastice od crkvenih vlasti iz Rima. Uz to, i sam odnos starješinstva Bosne Srebrene prema svećenicima glagoljašima ovih područja nerijetko je onemogućavao egzistenciju i razvoj dijecezanskoga klera. U takvim okolnostima, franjevci su postali najvažniji predstavnici katoličke inteligencije te su imali puno veći društveni utjecaj i moć nego svećenici glagoljaši, stoga su imali poseban položaj i ugled kod katoličkoga naroda Bosanskog ejaleta za koji su bili posebno vezani jer su i sami iz njega potjecali. "Narod je prepoznao značaj te veze i mnoge su obitelji dragovoljno dovodile 'pratru' svoje desetogodišnje dječake."⁹ Istina, neki su u sjemeništa, pa i u sami franjevački red, pristupali ne zbog postojanja zvanja, nego zbog težnje za materijalnim i društvenim probitkom kakav je omogućavala pripadnost zajednici koja se nalazila na vrhu katoličke društvene vertikale, stoga su problem stvarali nepotizam i nedosljednost u odbiru đaka za sjemeništa.¹⁰

Fra Franjo Baličević je u svome izvještaju Svetoj Stolici već 1591. godine spomenuo postojanje osnovnih samostanskih škola u kojima fratri podučavaju "čitati, pisati i malo slovnice, te kršćanski nauk u latinskome i slavenskome jeziku".¹¹ Marić navodi da su samostanske škole uz to sadržavale i pouku iz računanja, povijesti, zemljopisa, pjevanja i vjeronauka.¹² U knjizi novaka fojničkoga samostana, koja evidentira podatke od 18. stoljeća, sačuvani su uz to i podatci za kratko razdoblje od 1662. do 1670. godine, iz kojih je evidentno da su tada novaci oblačeni u samostanima u Rami, Sutjesci, Olovu, Srebrenici, Fojnici, Donjoj Tuzli, Kreševu i Gradovrhu.¹³ Stoga je moguće

⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 9.

¹⁰ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 17-19.

¹¹ JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguž, Sarajevo, 1912., str. 210.

¹² A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 9.

¹³ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 26.

da je i prije postojala praksa da je svaki samostan Bosne Srebrene imao zaseban novicijjat, a shodno tome i vlastito sjemenište za osnovno obrazovanje.

Nakon razaranja tijekom Velikoga bečkog rata (1683.-1699.) na prostorima današnje Bosne i Hercegovine opstala su svega tri franjevačka samostana: u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci. Župe Bosne Srebrene stoga su bile podijeljene u tri samostanska distrikta, a svaki samostan imao je vlastiti odgojni zavod i novicijjat u kojima su školovani i pripremani svećenički kandidati podrijetlom iz toga distrikta. U kasnijim razdobljima ustanovljena je praksa da cijela provincija ima jedno zajedničko sjemenište i novicijjat, ali je od početka 18. pa sve do sredine 19. stoljeća Bosna Srebrena imala tri sjemeništa i tri novicijata. Kvaliteta obrazovanja u sjemeništima redovito je bila na niskim razinama, a razlozi su bili ti što su čak i u sjemeništima prekomjerno iskorištavali za ekonomske potrebe samostana i zato što su njihovi učitelji ulagali nedovoljno truda u procesu obrazovanja. Takve okolnosti bile su posljedica teških egzistencijalnih prilika u franjevačkim samostanima nakon Velikoga bečkog rata, odnosno kroničnoga nedostatka svećenstva, a time i nedovoljnoga broja sposobnih učitelja i odgojitelja za održavanje kvalitete odgoja i obrazovanja svih triju samostana. Stoga se nemar nerijetko nastavljao i u novicijatu pa su se događala i otpuštanja novaka.¹⁴

Nakon osnovnog obrazovanja u sjemeništu đaci su polagali završni ispit. Prije ulaska u novicijjat kandidati su morali zadovoljiti na ispitivanju koje je obavljao diskretorij one novicijatske/samostanske kuće u kojoj su se nalazili, a potom su oblačili habit, primali tonzuru i ulazili u novicijjat. Za razliku od sjemeništa, franjevački novicijjat još je od druge polovice 13. stoljeća naglasak stavljao na kontemplaciju, molitvu, recitiranje časoslova, održavanje redovničke discipline, ispovijedanje i primanje sakramenata, a manje na samu edukaciju. Novicijjat je prvenstveno bio odgojna, a tek potom obrazovna ustanova. Međutim, i franjevački novaci su u svome programu imali predviđeno učenje katekizma, crkvenoga pjevanja i sviranja te različitih jezika. Odlika novicijata bila je stroga klauzura. U samostanima su postojale posebne unutarnje klauzure za novake u koje bez posebnih

¹⁴ *Isto*, str. 17-19.

dopuštenja nisu smjeli ulaziti ostali redovnici, osim magistra novaka i njegova pomoćnika.¹⁵

Nakon godine novicijata, svećenički kandidati polagali su redovničke zavjete pred franjevačkim provincijalom ili u njegovoj odsutnosti pred drugim franjevcem kojega je provincijal za to ovlastio, a potom su ih slali na filozofsko-teološke studije. Kako je kvaliteta odgoja i obrazovanja u sjemeništima i novicijatima Bosne Srebrene bila na niskim razinama, većina klerika ove provincije upućivana je nespretna na kvalitetne inozemne studije zbog čega je njihovo studiranje trajalo duže nego što je to bio slučaj kod klerika onih provincija u koje su ih slali. Nakon uspješna završetka studija, kandidati su ređeni za svećenike u zemljama studiranja, a potom su se vraćali u matične distrikte.¹⁶

2.1. Odvajanje hercegovačke franjevačke zajednice od Bosne Srebrene

Političko odvajanje Hercegovine od Bosne i formiranje samostalnoga Hercegovačkog mutesarifluka (tradicionalno se koristio naziv pašaluk) provedeno 1833. godine, kao i sukobi vikara Barišića s upravom Bosne Srebrene, omogućili su ostvarivanje ideje hercegovačkih franjevac kreševskoga distrikta o izgradnji samostana u Hercegovini i odvajanju franjevačke zajednice u Hercegovini od matične provincije. Naime, ideju odvajanja podržao je hercegovački mutesarif Ali-paša Rizvanbegović koji je u crkvenom odvajanju zapadne Hercegovine vidio oslonac za već provedeno teritorijalno-administrativno odvajanje tih krajeva od Bosanskog ejaleta. Stoga je Rizvanbegović dao osobnu podršku ideji odvajanja, a zauzeo se i za potvrdu toga plana u Istanbulu. Vikar Barišić je pak zbog sukoba s provincijom napustio Bosnu te njegov povratak u te krajeve nije bio izgledan, stoga je podržao ideju hercegovačkih franjevac koji su u njemu vidjeli autoritet i potencijalnoga predvodnika u projektu ustrojavanja samostalne hercegovačke crkvene organizacije. U konačnici, i Kongregacija za širenje vjere (dalje: Propaganda) podržala je tu ideju, kojoj u početku nije bila sklona zbog straha da će odvajanje hercegovačkih župa

¹⁵ *Isto*, str. 13-14, 17-18.

¹⁶ *Isto*, str. 16, 19; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 10.

od kreševskoga distrikta dovesti kreševski samostan u nepremostive financijske probleme. Nakon potvrde Propagande od 14. siječnja 1844., Sveta Stolica izdala je 6. veljače 1844. službeno dopuštenje za izgradnju samostana u Hercegovini.¹⁷

Zbog sporenja s vikarom Barišićem, u svibnju 1843. samostanima Bosne Srebrene privremeno je oduzeta samostalnost te, između ostalog, i titule gvardijana pa su na čelo samostana postavljeni upravitelji samostana, a u kreševskome samostanu tu je dužnost u prvoj polovici 1844. godine obavljao Hercegovac fra Anđeo Kraljević. Također, meštar novaka kreševskoga samostana tada je bio Hercegovac fra Ante Čutura, jednako kao i njegov zamjenik fra Paško Kvesić, a i dvojica od trojice novaka toga samostana, obučenih u listopadu 1843., bili su Hercegovci. Uz njih, u samostan su prema rasporedu osoblja 1842. godine smješteni Hercegovci fra Ilija Vidošević i brat laik Jure Budimir. S obzirom da se ustrojavanje samostalne franjevačke zajednice u Hercegovini ne bi dugotrajno održalo, ako ta zajednica ne bi mogla odgojiti vlastiti svećenički pomladak, bilo je nužno prije provedbe ideje odvajanja osigurati mogućnost preseljenja novaka i sjemeništara hercegovačkoga podrijetla iz kreševskoga samostana u Hercegovinu. Vikar Barišić tražio je stoga u travnju 1844. dopuštenje od Propagande da dvojica hercegovačkih novaka, fra Andrija Šaravanja i fra Mate Bulić Prskalo, mogu završiti novicijat u jednoj od malobrojnih hercegovačkih župnih kuća. Nakon Propagandina potvrdna odgovora, ova dvojica novaka, nekoliko Hercegovaca sjemeništara i brat laik fra Jure Budimir iselili su se iz kreševskoga samostana u Hercegovinu 19. svibnja 1844. Po njih je iz Hercegovine došao fra Mate Čorić Beljo kako bi ih poveo na put, jer su gore navedeni hercegovački redovnici: Vidošević, Čutura i Kvesić, već prije nekoliko mjeseci iz različitih razloga napustili kreševski samostan. Upravitelj samostana fra Anđeo Kraljević zbog svojih je dužnosti morao ostati u Kreševu do lipnja 1844.¹⁸

¹⁷ BAZILIJ S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, ZIRAL, Mostar - Zagreb, 2011., str. 39-40; R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 19-20.

¹⁸ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 45-46; R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 20; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 28-29, 34.

U tome trenutku 32 člana Bosne Srebrene bili su hercegovačkoga podrijetla,¹⁹ a većina njih pripadala je kreševskome distriktu. Dio hercegovačkih fratara već se nalazio u Hercegovini u župama na kojima su bili raspoređeni, dok su neki pastorizirali bosanske župe, a ostatak se nalazio u samostanu u Kreševu. Nakon preseljenja novaka i sjemeništara predvođenih fra Matom Ćorićem Beljom, 19. svibnja 1844., uskoro se preselilo još hercegovačkih fratara koji se dotad nisu nalazili na župama u Hercegovini, tako da je odvojena franjevačka zajednica u Hercegovini 1844. godine imala 18 svećenika,²⁰ tri novaka,²¹ nekoliko sjemeništara i pet bogoslova na studiju u inozemstvu.²² U lipnju 1844. preselio se i gvardijan kreševskoga samostana, fra Anđeo Kraljević, pa je pod ingerencijom kreševskoga samostana ostalo svega šest hercegovačkih franjevaca.²³

Nakon dopuštenja osmanskih vlasti, 1846. godine započela je izgradnja samostana na Širokom Brijegu. Prvi dio samostana izgrađen je do listopada 1849.²⁴ Uz to, 1846. godine uspostavljen je i zaseban Hercegovački vikarijat, odvojen od Bosanskoga apostolskog vikarijata, a 1852. godine formirana je i Hercegovačka franjevačka kustodija, odvojena od provincije Bosne Srebrene.

¹⁹ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 45.

²⁰ ANDRIJA NIKIĆ, "Osnivanje Apostolskog vikarijata u Hercegovini", u: *Croatica Christiana periodica*, Zagreb, 1/1979., str. 33.

²¹ Fra Mijo Nikolić, Bosanac rodom iz Kreševa, koji je novicijatu pristupio s Hercegovcima fra Andrijom Šaravanjom i fra Matom Bulićem Prskalom, uskoro im se pridružio i preselio u Hercegovinu. Prilikom drugoga votiranja koje je obavljeno u Čerigaju 16. 6. 1844. nije naveden, ali na posljednjem trećem votiranju 15. 10. 1844. navodi se s drugom dvojicom novaka. Vidjeti u: R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 22, 116.

²² PAVAO KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar, 2012., str. 14.

²³ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 20; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 27-28.

²⁴ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 20.

2.2. Sjemenište s odgojnim zavodom i novicijat hercegovačke franjevačke zajednice

Kako je prethodno navedeno, za uspješno odvajanje franjevačke zajednice u Hercegovini bilo je nužno osigurati mogućnost odgoja franjevačkoga pomlatka, a o važnosti toga pitanja dovoljno govori činjenica da se danas kao datum odvajanja te zajednice uzima onaj dan kada su hercegovački novaci i sjemeništarcu preselili iz Kreševa u Hercegovinu. Naime, nakon Barišićeva zahtjeva, Propaganda je 28. travnja 1844. odobrila da hercegovački novaci obučeni u kreševskome samostanu, fra Andrija Šaravanja i fra Mate Bulić Prskalo, novicijat mogu završiti u jednoj od župnih kuća u Hercegovini, te je također dopustila Barišiću da ih po završetku novicijata može i zavjetovati.²⁵ Barišić je 4. lipnja 1844. zahvalio Propagandi na tome dopuštenju, a iz njegova odgovora proizlazi da se dopuštenje odnosilo samo na tu dvojicu novaka i da održavanje novicijata u župnim kućama nije trebala biti daljnja praksa. Barišić je naime Propagandi zahvalio na dopuštenju za "la facultà per due novizi (...) in una casa parrocchiale".²⁶

Zapadna Hercegovina imala je 1844. godine devet župa i dvije mjesne kapelanije,²⁷ a u tom kraju tada je postojalo sedam župnih kuća. Franjevačke rezidencije uništene su u ranijim godinama po osmanske osvajanju, a nove su građene tek od kraja 18. stoljeća. Prilikom preseljenja franjevaca u Hercegovinu župne kuće postojale su u Mostarskom Gracu (1797.), Seonici (1806.) Čerigaju (izgrađena do 1809. godine), Posušju (1822.), Gradnicima (1825.), Ružićima (1836.) i Veljacima (1837).²⁸ Stanovi od svijuh ovih župa bili su tako trošni i

²⁵ Isto, str. 22.

²⁶ "Actum 69.", u: BAZILIJE S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1700.-1849., ZIRAL, Mostar - Zagreb, 2003., str. 550.

²⁷ RADOSLAV GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Štamparija knjižarnice Pacher i Kisića, Mostar, 1897., str. 98.

²⁸ PETAR BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-Historijski Šematizam Franjevačke Kustodije i Apostolskog Vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867*, VENCEL KOSIR (prev.), Hercegovački franjevci, Mostar, 1970., str. 68, 75, 86, 122, 143, 151, 154. Usp. ANTE MARIĆ, "Graditeljska djelatnost fra Petra Bakule", u: PAVAO KNEZOVIĆ - MARKO JERKOVIĆ (ur.), *Zbornik o Petru Bakuli*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013.,

neugodni, da su više nalikovali kakovim seoskim siromašnim kućaricama, nego li i pristojnom župskom stanu."²⁹ Nakon preseljenja iz Kreševa, novaci i sjemeništarcu prvotno su smješteni u Mostarskom Gracu. Fra Mate Ćorić Beljo imenovan je učiteljem sjemeništara, a fra Paško Kvesić meštom novaka. Uz njih, u Mostarski Gradac bili su raspoređeni fra Anđeo Kraljević kao župnik i fra Lovro Sopta kao kapelan, stoga nije bilo dovoljno mjesta za dugotrajnije održavanje takva rasporeda. To je bilo samo privremeno rješenje jer je župnik Blata fra Nikola Kordić 1843. ili 1844. godine počeo izgradnju nove kuće, namijenjene sjemeništarcima i novacima, pokraj postojeće župne kuće u Čerigaju. Čerigaj je imao prostraniju župnu kuću katnicu te se nalazio na povoljnijem geografskom položaju od Mostarskoga Graca u blizini lokacije planiranoga samostana. "Zato (franjevci, op. Z.H.) odaberu župski stan na Čerigaju, ne samo što je bio najprostraniji, nego što se nalazio u srcu Hercegovine, pa za to i najpodesniji za međusobni saobraćaj po pastvi rastrkane braće".³⁰ Do premještaja je došlo nakon manje od mjesec dana, što dokazuje činjenica da je drugo votiranje za novake Prskala i Šaravanju obavljeno u Čerigaju 16. lipnja 1844.³¹

Sjemenište je u Čerigaju ostalo do 1848. godine kada su sjemeništarcu prvi uselili u zapadno krilo nedovršena, ali već useljiva, širokobriješkog samostana. Novicijat je ostao u Čerigaju do 1849. godine. Jednokratno dopuštenje Propagande vezano za novake Šaravanju i Prskala, vikar Barišić iskoristio je za oblačenje i zavjetovanje novih generacija novaka. Prvu generaciju novaka koji su novicijat provedli u cijelosti na Čerigaju obukao je u čerigajskoj kapelici fra Nikola Kordić, kojega je za to ovlastio Barišićev vikar fra Ante Knezović. U

str. 415-416; ANTE MARIĆ - IVAN SPAJIĆ, "Fratarske kuće na Čerigaju", u: IVO ČOLAK (ur.), *Sto godina nove crkve na širokom Brijegu: 1905.-2005.*, Franjevački samostan Široki Brijeg - Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Široki Brijeg - Mostar, 2006., str. 439.

²⁹ R. GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, str. 98.

³⁰ RADOSLAV GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić, prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880-1910.*, Tisak i naklada Gjüre Džamonje, Mostar, 1910., str. 7.

³¹ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 20-21; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 29, 33-37.

čerigajski novicijati primljeni su 11. lipnja 1845. fra Paškal Bojčić i fra Franjo Primorac. Fra Anđeo Kraljević je, također s ovlaštenjem Barišićeva vikara, 15. studenoga 1845. obukao fra Nikolu Anića. Meštar im je bio fra Petar Bakula. Sljedeću generaciju obukao je 28. travnja 1847. novi meštar novaka fra Ante Čutura u novoizgrađenoj širokobriješkoj crkvi. Tada su obučeni fra Marijan Krešić, fra Ilija Jukić i fra Grgo Škarić, koji su također novicijati proveli u Čerigaju, što potvrđuju navodi o votiranju za njih. U istoj je crkvi gvardijan fra Ilija Vidošević 30. siječnja 1848. obukao fra Franju Kraljevića, fra Filipa Čuturu i fra Marijana Miletića. Meštar te generacije novaka bio je fra Filip Ančić. Posljednje votiranje za njih izvršeno je 30. siječnja 1849. i to je posljednje koje kao lokaciju navodi rezidenciju u Čerigaju.³²

Budući da je vikar Barišić od Propagande dobio dopuštenje održavanja novicijata u župnoj kući samo za novake obučene u Kreševu, prethodno navedene četiri generacije koje su novicijati provele u Čerigaju bile su nelegalne. Saznavši za tu Barišićevu praksu, general franjevačkoga reda pobunio se protiv kršenja redovitih mehanizama odgajanja i obrazovanja franjevačke mladeži pri njihovim samostanima te je zatražio od Propagande obustavu takve djelatnosti. Tajnik Propagande je u siječnju 1849. zabranio Barišiću daljnje oblačenje i zavjetovanje novaka, osim ako za to ne dobije novo posebno dopuštenje, dok je prethodno provedene novicijate priznao legitimima. Stoga od zavjetovanja Kraljevića, Čature i Miletića, izvršena 25. svibnja 1849., sve do 13. listopada 1851. nije bilo novaka u hercegovačkoj franjevačkoj zajednici.³³ Barišić je 3. ožujka 1849. odgovorio Propagandi da je prethodne 1848. godine, prije nego što je izdana Propagandina zabrana, "tumačeći svojevolumino dekret" obukao još tri novaka.³⁴ Dakle, radilo se o oblačenju Kraljevića, Čature i Miletića, a izgledno je da se Barišić pozivao na prijašnji dekret kojim je odobreno održavanje novicijata u župnoj kući za novake obučene u Kreševu. Barišić je u istome pismu, pozivajući se na teške specifične hercegovačke crkvene okolnosti, molio Propagandu za dopuštenje

³² R. JOLIĆ, *Novicijati hercegovačkih franjevaca*, str. 21, 115-118.

³³ *Isto*, str. 21-22, 118-119.

³⁴ "Actum 80.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1700.-1849., str. 581.

zavjetovanja navedene trojice novaka, što je izvršeno 25. svibnja 1849., te proglašenje samostana na Širokom Brijegu kućom novicijata kako bi se omogućilo redovito oblačenje novaka.

Za vrijeme sporenja s vikarom Barišićem provinciji Bosni Srebrenoj oduzeta je autonomija i smijenjeno je njezino starješinstvo, a Barišić je proglašen upraviteljem franjevačke zajednice u tim specifičnim okolnostima. Takvo uređenje naslijedila je i odvojena franjevačka zajednica u Hercegovini, koja je od 1844. godine *de facto* bila nezavisna od Bosne Srebrene, ali još uvijek nije imala riješen pravni status. Na čelu te zajednice od 1844. do 1852. godine nalazio se vikar Barišić, do 1846. godine vikar Bosanskoga apostolskog vikarijata, a potom vikar novoutemeljenoga Hercegovačkog vikarijata. Stoga su oblačenje i zavjetovanje novaka franjevci mogli obavljati samo s Barišićevim ovlaštenjem, a nakon zabrane Propagande u siječnju 1849. nije bilo novih oblačenja u razdoblju od dvije i pol godine. S obzirom da je za to vrijeme preminuo dio članova franjevačke zajednice u Hercegovini, bilo je nužno osigurati mogućnost odgoja i obrazovanja pomlatka te redovnog oblačenja novih generacija novaka što bi postalo moguće rješavanjem pravnoga statusa franjevačke zajednice. Barišić je stoga 12. srpnja 1849. predložio Propagandi osnivanje neovisne franjevačke kustodije u Hercegovini.³⁵ Toj ideji težili su i hercegovački franjevci, ali njezina provedba prolongirana je zbog nesuglasica između vikara i uglednijih franjevaca oko pitanja uređenja kustodije, odnosno oko toga treba li hercegovački vikar biti na mjestu prvoga definitora franjevačke zajednice, što je tražio Barišić, ili pak kustodija treba biti neovisna od vikarijata, jednako kao i od Bosne Srebrene. Tijekom tih sporenja starješinstvo franjevačke zajednice u Hercegovini i vikar Barišić više su puta molili Propagandu za osnivanje kustodije. U pismu od 1. svibnja 1850., koje su zajedno potpisali Barišić i hercegovački franjevci, kao glavni razlog potrebe za žurnim ustrojavanjem kustodije navedena je nemogućnost postojanja novicijata u pravno

³⁵ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 21-22. O načinu Barišićeve uprave nad redovničkom zajednicom u Hercegovini vidjeti opis fra Petra Bakule u: "Actum 11.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., ZIRAL, Mostar - Zagreb, 2003., str. 57-58.

nesređenim uvjetima.³⁶ Dok se u prepiskama između Barišića, hercegovačkih franjevaca, generala reda i Propagande tražilo učinkovito uređenje statusa franjevačke zajednice u Hercegovini, gvardijan fra Filip Ančić i ugledniji franjevci tražili su od Propagande 6. svibnja 1851. barem odobrenje uspostave institucije novicijata u pravno nesređenoj zajednici, jer se prema njihovim tvrdnjama u novicijatu nalazio korijen održavanja te misije, koja je zbog umiranja i staračke iznemoglosti već izgubila nekoliko aktivnih članova.³⁷ Nove molbe za uređenjem statusa franjevačke zajednice slali su vikar Barišić i ugledniji franjevci i 1852. godine.³⁸ Fra Petar Bakula navodi da je za ignoriranje brojnih franjevačkih molbi poslanih u razdoblju od 1848. do 1850. godine bio odgovoran general franjevačkoga reda fra Alojzije od Parme koji je, simpatizirajući Bosnu Srebrenu, hercegovačke franjevce smatrao odmetnicima zbog povezanosti s Barišićem.³⁹

Naposljetku su pitanja oko uprave nad franjevačkom zajednicom u Hercegovini usuglašena s vikarom te je, prvenstveno zaslugom fra Petra Bakule, dogovoreno formiranje samostalne kustodije, što su prihvatili general franjevačkoga reda i Propaganda, koja je 3. listopada 1852. izdala dekret o osnivanju Hercegovačke franjevačke kustodije Uznesenja Blažene Djevice Marije, u redovničkim pitanjima neposredno podložne samo generalu franjevačkoga reda. Istim dekretom samostan na Širokom Brijegu proglašen je kućom novicijata, tako da je tada omogućeno redovito oblačenje novaka bez posebnih dopuštenja. Navedeno je i to da će se nakon novicijata i zavjetovanja franjevački klerici slati na studije u Italiju o trošku Propagande koja će im potom financirati i povratak u Hercegovinu.⁴⁰

³⁶ "Actum 1.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 14.

³⁷ "Actum 6.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 39-40.

³⁸ Vidjeti "Actum 8." i "Actum 9.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 47-50.

³⁹ PETAR BAKULA, *Acta capitularia*, I., RUDOLF BARIŠIĆ (prir.), u: PAVAO KNEZOVIĆ - MARKO JERKOVIĆ (ur.), *Zbornik o Petru Bakuli*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012., str. 480-481.

⁴⁰ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 22. Dio teksta dekreta o formiranju Hercegovačke franjevačke kustodije koji se odnosi na školstvo vidjeti u: B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 72-73.

Prije formiranja kustodije gvardijan fra Filip Ančić obukao je još dvije generacije novaka: fra Paškala Buconjića, fra Miju Rozića i fra Lovru Sesara 13. listopada 1851., a potom i fra Luku Luburića, fra Ivana Vasilja, fra Martina Ljubića i fra Antu Dusparu 18. siječnja 1852. Meštar im je bio fra Petar Kordić, a novicijat su u cijelosti proveli u samostanu na Širokom Brijegu.⁴¹ Da su i ova oblačenja izvršena u izvanrednim okolnostima uz nova posebna dopuštenja Propagande svjedoči pismo vikara Barišića kardinalu Propagande od 24. siječnja 1852. u kojemu zahvaljuje na ispravi izdanoj 29. prosinca 1851. kojom je omogućeno oblačenje i zavjetovanje "druga četiri novaka", dakle Luburića, Vasilja, Ljubića i Duspare, koji su obučeni dan po primitku toga dopuštenja. Barišić tvrdi da je teško odrediti je li ta vijest više obradovala same novake, župnike ili redovnike ove misije ili pak vjernike koji su i sami bili svjesni opasnosti u kojoj se nalazila redovnička zajednica zbog nemogućnosti odgoja svoga pomlatka.⁴²

I nakon uspostave kustodije novicijat se nalazio na Širokom Brijegu, u produžetku južnoga krila samostana, do 1876. godine, kada je preseljen u tada netom završeno zapadno krilo samostana na Humcu u kojemu se nalazi i danas. Od uspostave kustodije do kraja osmanske vlasti obučeno je još 66 novaka,⁴³ a oblačenje i zavjetovanje izvršavao je kustod hercegovačke franjevačke kustodije ili neki njegov opunoćenik.

Što se tiče sjemeništa, malo je podataka za razdoblje provedeno u Čerigaju od 1844. do 1848. godine. Dominik Mandić navodi da je prvi odgojni zavod hercegovačkih franjevaca bio organiziran "veoma skromno i primitivno radi oskudice prostora i nastavnog osoblja".⁴⁴

⁴¹ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 118-119.

⁴² "Actum 8.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 47.

⁴³ U samostanu na Širokom Brijegu novicijatu je pristupilo 59 kandidata, po godinama broj novaka iznosio je: 1852. (6), 1853. (6), 1855. (4), 1856. (5), 1857. (6), 1859. (3), 1861. (4), 1863. (3), 1865. (5), 1866. (2), 1867. (3), 1872. (6), 1874. (6). Do kraja osmanske vlasti u novicijat na Humcu pristupilo je još sedam kandidata: 1876. (5) i 1877. (2). Vidjeti popis u: R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 120-131.

⁴⁴ DOMINIK MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", u: *Stopama otaca: Almanah hercegovačke franjevačke omladine*, 5, Mostar, 1938.-1939., str. 51.

Oskudne okolnosti u kojima je organizirano prvo sjemenište, utjecale su na odluku da se dotadašnji petogodišnji školski program fra Stjepana Marijanovića koji se primjenjivao u Bosni Srebrenoj za hercegovački pomladak svede na četiri godine, dok su prvu godinu na kojoj se učilo čitanje i pisanje latinice i bosanice sjemeništarcu morali usvojiti s mjesnim župnikom prije stupanja u sjemenište.⁴⁵ Radoslav Glavaš u svojoj je *Spomenici* iznio uspomene "prisvietloga" biskupa fra Paškala Buconjića koji je 1846. godine stupio u sjemenište u Čerigaju, gdje je svoje obrazovanje "otpočeo sa *abece* (kurziv R.G.) i prosledio dalje, kako su onovremene nevoljne okolnosti i sile pripustile".⁴⁶ Buconjić je, prema navodima Glavaša, u sjemeništu gladovao i s ostalim đacima dijelio premalene porcije tvrdoga crnog kruha na jednake dijelove. Oskudica je bila posljedica nerodnih godina, siromaštva puka koji je svojim prilozima uzdržavao franjevačku zajednicu, te višegodišnjim nemirima, pljačkanjima i financijskoj iznemoglosti zbog dugotrajnih ratova s Crnom Gorom, ali i zbog toga što su franjevci brojna sredstva, uglavnom isprošena u katoličkome inozemstvu, trošili na izgradnju prvih crkvi, rezidencija, samostana, a potom i škola.⁴⁷

Kako je prethodno navedeno, sjemeništarcu su 1848. godine prvi uselili u još nezavršeni širokobriješki samostan. Sultanski ferman kojim je odobrena gradnja crkve i samostana, zadao je dopuštene dimenzije crkve, ali za samostan to nije propisivao, tako da je izgrađen poprilično prostran samostan za tadašnje okolnosti. Zapadno i istočno krilo bili su dugi po 32, a široki devet metara te su izgrađeni na dvije etaže, a troetažno južno krilo bilo je dugo 43 metra s produžetkom za novicijat dugim 25, a širokim 10 metara. Samostan je imao 65 soba.⁴⁸ Arhitektonski nacrt samostana izradio je fra Filip Ančić. Sjemenište

⁴⁵ PAVAO KNEZOVIĆ, "Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini", u: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Franjevci i Hercegovina*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2009., str. 184.

⁴⁶ R. GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, str. 142.

⁴⁷ R. GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić, prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880-1910.*, str. 7.

⁴⁸ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 52.

(spavaonica) i odgojni zavod (učionica) za đake prvotno su se nalazili u prizemlju zapadnoga krila samostana, između prostorija sakristije i župnoga stana. Na južno krilo izgrađen je 1861. dogradak dimenzija 18x12,6 metara za samostansku kuhinju, a na njemu je tijekom 1864./1865. godine podignut kat za nove prostorije sjemeništa. Međutim, ni tolika prostranost tada jedinoga samostana hercegovačkih franjevacu nije mogla posve zadovoljiti njihove potrebe. Skoro svake godine primana su nova trojica do šestorica kandidata u novicijat, dok je sjemeništu godišnje pristupalo oko pet novih dječaka, pa ih je istovremeno redovito bilo od 10 do 15 u sjemeništu.⁴⁹ Iz uspomena fra Luke Begića saznaje se da je on pred Božić 1854. došao u sjemenište u kojem se već nalazilo 10 drugih dječaka.⁵⁰ Prema prvome šematizmu kustodije, koji je 1853. godine sastavio kustod fra Anđeo Kraljević, te je godine u samostanu bilo 11 novaka, šestorica obučena 1852. i petorica iz 1853. godine, te 13 sjemeništara.⁵¹ Uz njih, u samostanu se nalazila peteročlana kustodijska uprava i osam drugih svećenika, članova redovničke zajednice, kao i jedan brat laik. Dakle, u samostanu je 1853. godine ukupno bilo 38 osoba.⁵²

Manjak prostora postao je izraženiji nakon što su se od 1860. godine u samostanu na Širokom Brijegu počeli izvoditi studiji filozofije i teologije za franjevačke klerike. Zbog manjka prostora, kao i zbog težnje da se odvoje sjemeništarcu od novaka, a kasnije i od klerika, jer su svi oni zbog različite dobi i stadija obrazovanja zahtijevali posebne odgojne i obrazovne prakse, hercegovački franjevci naumili su

⁴⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 44, 48, 51-52, 59.

⁵⁰ DOMINIK MANDIĆ, "Iz uspomena blakopk. fra Luke Begića", u: *Stopama otaca: Almanah hercegovačke franjevačke omladine*, 3, Mostar, 1936.-1937., str. 93.

⁵¹ Prvi imenom poznati hercegovački sjemeništarcu od odvajanja zajednice su: Blaž Cigić, Marijan Milićević, Mijo Žovko, Zlatko Naletilić, Josip Marković, Marko Šimović, Paško Hrkać, Jakov Crnac, Ivan Kvesić, Ivan Čužić, Mijo Čurić, Josip Nižić i Paško Skoko. Njih navodi kustod fra Anđeo Kraljević u svome *Šematizmu* iz 1853. godine. Latinski reprint šematizma i njegov prijevod vidjeti u: ŠIME DEMO – PAVAO KNEZOVIĆ, *Čerigajski anđeo*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2007.

⁵² Imena svih 38 članova širokobriješkog samostana te ostalih svećenika raspoređenih po župama ili u biskupskoj rezidenciji, kao i tadašnjih klerika na studijima u inozemstvu navedena su u Kraljevićevu *Šematizmu*. Vidjeti u: Š. DEMO – P. KNEZOVIĆ, *Čerigajski anđeo*, str. 88-93.

izgraditi još jedan samostan u koji će preseliti franjevačko sjemenište. Već je 1858. godine započeto s prikupljanjem građe za podizanje novoga samostana.⁵³ Fra Andrija Šaravanja, župnik novouspostavljene župe Humac, zadužen je za prikupljanje milodara po europskim zemljama za gradnju samostana na Humcu. Kamen temeljac novoga samostana postavljen je 1867. godine, a samostan je postao useljiv 1871. godine i tada je u njemu otvoreno sjemenište. Međutim, dio sjemeništara i dalje se školovao na Širokom Brijegu, tako da je od 1871. do 1889. godine franjevačka zajednica u Hercegovini imala dva samostanska sjemeništa. Te je godine sjemenište u potpunosti vraćeno na Široki Brijeg, dok je novicijat ostao na Humcu gdje se nalazio od 1876. godine.⁵⁴

O osnovnim načinima funkcioniranja širokobriješkoga sjemeništa govore odredbe o školstvu s kapitula provincije održanoga 23. travnja 1862. Tako se naznačuje da se dnevne školske obveze sjemeništarcima trebaju određivati od 1. studenoga do 21. ožujka uvijek prije zore, da se svaki mjesec treba održati individualni ispit pred ravnateljem škole te se tri puta tjedno učenicima trebaju zadavati individualne domaće zadaće. Javni ispiti trebaju se održavati svaka tri mjeseca pred cijelom redovničkom zajednicom. Također, naglašeno je da treba veću pozornost pridati do tada zanemarenoj aritmetici.⁵⁵

Fra Petar Bakula naveo je da je 1862. godine u širokobriješkom samostanu bilo 12 sjemeništara, ali ih nije imenovao.⁵⁶ Isto navodi i tajnik hercegovačke kustodije fra Andrija Šaravanja u opisu stanja i potreba franjevačke zajednice u Hercegovini od 8. kolovoza 1864.

⁵³ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 22; R. GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redožave*, str. 88-89.

⁵⁴ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 56. Usp. ANDRIJA NIKIĆ, "Samostan humačkih franjevaca", u: ROBERT JOLIĆ (ur.), *Humački zbornik*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar, 2020., str. 75-76.

⁵⁵ "Actum 31.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 112-113.

⁵⁶ PETAR BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, ČEDO (MODEST) ŠKROBO (prev.), Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar, 2014., str. 243. Za datiranje podataka koje Bakula navodi u ovome djelu vidjeti napomenu u bilješci 109.

Također ističe da bi trebalo što skorije izgraditi novo sjemenište odvojeno od novicijata u kojem bi se moglo primiti 36 sjemeništara.⁵⁷ Bakula u prvome izdanju svoga *Šematizma* za 1867. godinu kao dio širokobriješke samostanske obitelji spominje sedmoricu sjemeništara,⁵⁸ te ističe da postoji još mladića koji su počeli učiti, a koje uzdržavaju svećenici izvan samostana jer samostan nema dovoljno sredstava za njihovo uzdržavanje. U drugome izdanju *Šematizma* iz 1873. godine navedena su imena 14 sjemeništara na Humcu,⁵⁹ dok za širokobriješki samostan Bakula nije spomenuo nijednoga učenika u sjemeništu. Poznato je još da je 1874. godine bilo šest sjemeništara na Širokom Brijegu te 1876. godine njih petorica na Humcu.⁶⁰

Hercegovačku franjevačku kustodiju mučili su kronični financijski problemi. Osim svećenstva i braće laika u samostanu, te klerika u inozemstvu, a od 1860. godine na Širokom Brijegu, trebalo je još uzdržavati novake i sjemeništare. Fra Petar Bakula u svome *Šematizmu* navodi da hercegovački fratri nisu uzimali nikakva sredstva za uzdržavanje sjemeništara od njihovih obitelji jer su hercegovački katolici bili presiromašni da bi mogli izdvajati sredstva za tu svrhu. Dok su u nekim drugim franjevačkim provincijama sjemeništari

⁵⁷ "Actum 42.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 155.

⁵⁸ Sjemeništari koji su se 1867. godine nalazili na Širokom Brijegu su: Jozo Vasiljević, Šimun Vasiljević, Stjepan Pašalić, Luka Dragičević, Mate Brkić, Martin Primorac i Stjepan Buconjić. Vidjeti u: P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 170.

⁵⁹ Sjemeništari koji su se 1873. godine nalazili na Humcu su: Ivan Bebek, Ivan Čavar, Jure Miloš, Martin Perko, Vid Šarac, Ilija Zeljko, Bože Pinjuh, Andrija Biško, Ivan Kordić, Marko Zelenika, Franjo Babić, Petar Cvitković, Ante Drmić i Josip Biško. Vidjeti u: PETAR BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam Apostolskoga vikarijata i Franjevačke misijske kustodije u Hercegovini za godinu gospodnju 1873.*, VENCEL KOSIR - PAVAO KNEZOVIĆ - PETAR UŠKOVIĆ CROATA (prev.), *Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2016.*, str. 331.

⁶⁰ Za sjemenište na Širokom Brijegu u 1874. godini navode se: Martin Perko, Ivan Čavar, Grgo (Jure?) Miloš, Živko/Vitus (Vid?) Šarac, Ilija Zeljko i Petar Cvitanović, a sve je njih Bakula naveo kao učenike humačkoga samostana u 1873. godini. Za sjemenište na Humcu u 1876. godini poznata su imena sljedećih sjemeništara: Franjo Babić, Ivan Kordić, Andrija Biško, Ivan Bebek i Ante Drmić. Vidjeti u: A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 114-115.

doprinosili samostanima određenim godišnjim iznosima, hercegovački franjevci besplatno su uzdržavali svoje đake. Bakula je naveo da su ih često obrazovali i uzdržavali bez ikakve koristi za misiju jer "često se dogodi da dječaci školani i odgajani odu kući nakon što smo ih mi, od sebe otkidajući, četiri ili pet godina hranili. Stoga možeš razumjeti, zašto mi uzimamo više đaka nego bi trebalo za ovu tešku Misiju: da ostatak bude dostatan za naše potrebe, i kad nas mnogi napuste".⁶¹ Marić navodi da su franjevci dobro poznavali puk i da su djecu za sjemenište birali iz "zdravih" vjerničkih obitelji kojima je trebalo pomoći, ali da su ponekad sjemeništarcu dolazili iz bogatijih obitelji koje bi onda za njih davali naknadu za stan i hranu od koje bi se potom kupovao školski pribor i udžbenici.⁶²

Opisujući širokobriješko sjemenište Bakula 1867. godine spominje školu latinskoga jezika i humanistički studij odnosno gimnaziju.⁶³ Fra Pavo Dragičević u svojoj studiji za širokobriješko sjemenište kaže da je slično "sredovječnoj samostanskoj trivijalnoj i humanističkoj školi", te da su u njemu uz vjeronauk najvažniji predmeti latinski i talijanski jezik, pjevanje, stilistika i račun. Dok su povijest i zemljopis diktirani, fizika i prirodopis bili su posve zanemareni. Latinski je morao biti službeni jezik komunikacije između nastavnika i učenika, pa čak i između samih učenika, kako bi ga što brže usvojili. Najvažniji gramatički udžbenik bila je knjiga Stjepana Marijanovića iz 1832. godine *Systema Litterarium pro directione studiorum provinciae Bosensis*, prema kojoj je 1863. godine fra Anđeo Kraljević sastavio *Institutiones grammaticae latinae Grammatica Latino-Ilyrica*. Nastava je počinjala 8. rujna, a završavala 14. srpnja.⁶⁴ Marijanovićev školski program činilo je podučavanje gramatike s rimskom književnosti te osnova vjeronauka i matematike, dok se na posljednjoj godini, koja se preklapala s novicijatom, podučavala retorika.⁶⁵ Za program sjemeništa na Humcu podatke nalazimo u pismu vikara

⁶¹ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 55-56.

⁶² A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 59.

⁶³ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 55.

⁶⁴ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 54.

⁶⁵ P. KNEZOVIĆ, "Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini", str. 185-186.

Kraljevića upućena Propagandi 19. rujna 1871. u kojem navodi da su se tada učili aritmetika, gramatika uključujući i pjesništvo, vjerska doktrina i zemljopis.⁶⁶

U uspomenu fra Luke Begića, koji je 1854. godine s navršenih 12 godina pristupio sjemeništu na Širokom Brijegu, navodi se da se tada djecu učilo "čitati, nešto hrvatskog jezika, fra Stjepana Marijanovića latinske gramatike i osnovi računstva".⁶⁷ Begić također ističe da se pisalo guščjim, a ne željeznim perima te da su pera učenici sami izrađivali, a rijetko kupovali. Uz to tvrdi da su roditelji bili obvezni osigurati odjeću i knjige sjemeništarima, dok im je samostan osiguravao hranu koja je uslijed teških financijskih okolnosti franjevačke zajednice, zbog velikih troškova za gradnju samostana, prvih crkvi i škola, bila slaba. Begić tvrdi da se jeo "redovito crni kruh od sijerka, grahova čorba, a zimi kiseli kupus, gdje god komadić mesa i to od mršavih bravećih pleća, što bi ih narod davao za redovinu župniku. Često smo bili gladni. Po dvojica redom pomagali bi se onim što bi ostalo svećenicima u blagovaonici".⁶⁸

Sobe prvoga širokobriješkog sjemeništa bile su prvotno izrađene bez podova, s tvrdo nabijenom zemljom, a kasnije s daščanim podovima. Zidovi su bili ožbukani i obijeljeni gašenim vapnom, namještaj skroman, a posteljina gruba, napunjena lepuškom.⁶⁹ Kao problem samostanskoga školstva Marić navodi nedostatak prostora, kako za učenje tako i za spavanje zbog čega je po deset đaka spavalo u jednoj sobi. Također je nedostajalo i hrane, odjeće i učitelja, a posebno ističe problem nabavke udžbenika zbog kojega su franjevci bili prisiljeni pisati vlastite knjige. Tako je fra Lovro Šitović već 1713. godine tiskao djelo *Gramatica Latina-Illyrica*, a osim njega još su petorica franjevac objavili latinske gramatike: fra Tomo Babić (1712.), fra Josip Đurin (1793.), fra Stjepan Marijanović (1822.), fra Filip Kunić (1857.) te u konačnici član odvojene hercegovačke franjevačke zajednice fra Anđeo Kraljević (1863.). Duhovno-poučni karakter imale su publikacije

⁶⁶ "Actum 59.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 214.

⁶⁷ D. MANDIĆ, "Iz uspomena blagpk. fra Luke Begića", str. 94.

⁶⁸ *Isto*, str. 94.

⁶⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 45.

dvojice apostolskih vikara, *Početak slovstva* (1815.) i *Istomačenje stvarih potribitih nauka krstjanskoga...* (1828.) od fra Augustina Miletića te *Pasha duhovna* (1842.) od fra Rafe Barišića. Po otvaranju tiskare u Mostaru, fra Franjo Miličević priredio je udžbenike *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini* (1872.) i *Novi bukvar ili početnica za pučke škole u Hercegovini* (1874.).⁷⁰

Odgovj i obrazovanje sjemeništara, novaka i u konačnici klerika u inozemstvu bilo je ključno egzistencijalno pitanje franjevačke zajednice od njezina odvajanja. Isto pitanje bilo je usko vezano i za pitanje proglašenja te zajednice kustodijom, a ostalo je temeljnim problemom i nakon pravnog uređenja zajednice. Prvi kustod Kraljević i uprava kustodije bili su od početka posvećeni traženju milodara za uspješnu provedbu svih razina obrazovanja, a fra Petar Bakula određen je za višegodišnje prošnje u tu svrhu.⁷¹ Dodatan naglasak na školstvo stavljen je na kustodijskome kapitulju iz 1862. godine kada je ustanovljena dužnost školskog upravitelja, izvorno "studiorum director", a kasnije "praefectus studiorum".⁷²

Dok su na Širokom Brijegu za sjemeništare bili odgovorni magistar i učitelj, u odluci o premještanju sjemeništa na Humac od 2. prosinca 1870., a koje se trebalo provesti do 2. siječnja 1871., za sjemeništare su određene četiri osobe. Gvardijan fra Nikola Šimović imenovan je za prefekta školske mladeži, fra Luka Begić za njihova ispovjednika, a fra Augustin Zubac je trebao podučavati mladež "s drugim učiteljem", a to je bio fra Martin Mikulić. Prinosi župa Veljaci i Humac prenamijenjeni su za održavanje humačkoga samostana. Obrazovanje u sjemeništu na višu razinu nastojao je podići i kustod fra Paškal Buconjić koji je 30. siječnja 1876. pisao banu Ivanu Mažuraniću da mu pošalje udžbenike potrebne za podizanje kvalitete nastave što bi "dosta koristilo duhu narodnom u mladom našem naraštaju".⁷³ General franjevačkoga reda fra Bernardin da Portogruaro je u pismu Propagandi od 8. srpnja 1878. iznio vlastita mišljenja o hercegovačkoj

⁷⁰ Isto, str. 13, 19, 21, 25.

⁷¹ Isto, str. 55.

⁷² B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 131-132.

⁷³ Prijepis teksta pisma fra Paškala Buconjića upućena banu Ivanu Mažuraniću vidjeti u: A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 66-67.

misiji. General je naveo kako je bilo teško kontrolirati trošenje sredstava slanih prijašnjih godina za obrazovanje hercegovačkoga franjevačkog pomlatka, te kako bi se, prema prijedlogu vizitatora Kazimira Forlanija,⁷⁴ trebala uspostaviti stalna godišnja subvencija Lionske Propagande kojom bi se do kraja podiglo humačko sjemenište i osposobilo za školovanje 30 sjemeništara.⁷⁵

3. Studiji bogoslovije

3.1. Filozofsko-teološki studiji franjevaca prije osamostaljivanja hercegovačke franjevačke zajednice

Bosanska vikarija imala je u 14. stoljeću vlastitu teološku školu u Đakovu, a pretpostavlja se da je njezin program sastavljen po uzoru na franjevačke škole na zapadu.⁷⁶ Međutim, kako su prilike u kojima su djelovali franjevci Bosanske vikarije već u srednjemu vijeku bile teške i specifične za tu misiju, postojanje vlastite škole nije značilo i ostvarivanje funkcionalnoga kvalitetnog visokog obrazovanja. U Bosanskoj vikariji mogla se izvoditi niža filozofsko-teološka obuka, dok su klerici te vikarije na visoke sedmogodišnje studije slani u druge franjevačke provincije, ponajviše u dalmatinske samostane. To potvrđuje i bula pape Pija II. iz 1462. godine kojom dopušta franjevcima Bosanske vikarije od drugih provincija tražiti nužna sredstva za smještaj, hranu i oblačenje svojih klerika u inozemstvu.⁷⁷

⁷⁴ Vizitator Kazimir Forlani u svome izvješću donosi detaljan prikaz stanja humačkoga samostana te načina prikupljanja i trošenja sredstava namijenjenih za taj samostan. Forlani također ističe potrebu otvaranja novih pučkih škola te nužnost da takve škole ostanu pod franjevačkom ingerencijom zbog opasnosti širenja utjecaja pravoslavaca među hercegovačkim pukom. Cijeli tekst izvješća Kazimira Forlanija o sjemeništu na Humcu vidjeti u: "Actum 77.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 301-305.

⁷⁵ "Actum 79.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 313.

⁷⁶ IVICA MUSIĆ, *Hercegovački franjevci i filozofija*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo, 2020., str. 24.

⁷⁷ JOZO DŽAMBO, *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni*, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo, 2022., str. 180.

Osmanskim osvajanjem prostora Bosanske vikarije onemogućen je razvoj školstva bosanskohercegovačkih franjevacu prema zapadnoeuropskim standardima. U razdoblju od skoro 400 godina nije bilo moguće osnovati studije filozofije i teologije za obrazovanje svećenstva na osmanskome tlu.⁷⁸ Od dijelova Bosanske vikarije koji su se nalazili pod osmanskom vlašću formirana je 1517. godine provincija Bosna Srebrena. Generalni kapitul franjevačkoga reda propisao je 1547. godine obrazovna pravila, sastavljena prema odredbama Tridentuskoga koncila, koja su nalagala da svaka provincija ima vlastite odgojne zavode, odnosno sjemeništa, novicijat i filozofsko-teološke studije.⁷⁹ Međutim, zbog nepovoljnih okolnosti za vrijeme osmanske uprave koje su onemogućavale uspostavu filozofsko-teoloških studija u Bosni Srebrenoj, franjevački klerici te provincije, koji su osnovna znanja stjecali na domaćim samostanskim učilištima, slani su na daljnje studije filozofije i teologije izvan vlastite provincije. Klerike Bosne Srebrene slali su na studije uglavnom u Italiju. Školovanje na učilištima drugih provincija dopustila je uprava franjevačkoga reda, a financirala ih je Propaganda.⁸⁰ Poznato je da je general reda fra Bernardin de Senis 1628. godine dopustio franjevcima Bosne Srebrene slanje svojih klerika na studije u Italiju. To je kasnije više puta potvrđivano, a izgledno je da se takva praksa provodila i prije donošenja toga dopuštenja.⁸¹

Promjene državnih granica Karlovačkim mirom iz 1699. godine nisu odmah popraćene promjenama granica Bosne Srebrene, tako da je ta provincija prvotno zadržala jurisdikciju nad teritorijima u Dalmaciji, Slavoniji i Mađarskoj koji su netom oslobođeni od osmanske vlasti. U prvoj polovici 18. stoljeća na tim područjima osnovano je više filozofskih i teoloških učilišta pri samostanima Bosne Srebrene. U godinama nakon provincijskoga kapitula u Velikoj iz 1699. godine osnovane su filozofske škole u Budimu, Šibeniku i Požegi, a nakon kapitula u Našicama iz 1708. godine otvorene su filozofske škole u

⁷⁸ T. VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", str. 107.

⁷⁹ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 7.

⁸⁰ I. MUSIĆ, *Hercegovački franjevci i filozofija*, str. 24; P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 7.

⁸¹ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., str. 216.

Slavonskom Brodu, Osijeku i Makarskoj. U Budimu, Šibeniku i Osijeku su u sljedećim godinama osnovane i teološke škole. Spominju se i učilišta moralnoga bogoslovlja u Velikoj, Našicama, Zaostrogu, na Visovcu te u Fojnici, kao i filozofske škole u Iloku i Đakovu. U prvoj polovici 18. stoljeća dio franjevačkih klerika filozofske i teološke studije pohađao je na učilištima Bosne Srebrene na oslobođenim teritorijima. Međutim, to su bila skromna učilišta koja nisu mogla u potpunosti zadovoljiti potrebe izobrazbe franjevačkih klerika, tako da su i dalje nadareniji studenti slani na daljnje studije u inozemstvo, ponajviše u Italiju, ali također i u Austriju, Češku, Poljsku i Španjolsku. Bosna Srebrena je u ovome razdoblju imala 50 studenata teologije u inozemstvu i 130 studenata na vlastitim učilištima, dok su u novicijatu bila 473 novaka.⁸²

Teritoriji u Mađarskoj, Slavoniji i Dalmaciji izdvojeni su iz Bosne Srebrene i ustrojeni kao posebne provincije 1735. i 1757. godine, nakon čega je Bosna Srebrena, svedena na prostore pod osmanskom vlašću, ostala bez vlastitih učilišta na oslobođenim teritorijima. Od tada se franjevački klerici Bosne Srebrene na filozofske i teološke studije ponovo šalju isključivo u inozemstvo. Takve okolnosti održale su se sve do 1844. godine kada se franjevačka zajednica u Hercegovini odvojila od matične provincije Bosne Srebrene.⁸³

Od inozemnih učilišta najveću važnost imala su talijanska. Tijekom 18. i prve polovice 19. stoljeća klerici Bosne Srebrene studirali su u 20 talijanskih gradova. Odlukom Propagande i generalne uprave franjevačkoga reda neke talijanske provincije besplatno su uzdržavale klerike Bosne Srebrene, ali nakon Napoleonova osvajanja Italije i pustošenja tamošnjih samostana talijanske provincije više nisu mogle uzdržavati bosanskohercegovačke klerike.⁸⁴ Političke prevrate pratili su društveni i ekonomski poremećaji koji su kao posljedicu imali srozavanje kvalitete talijanskih učilišta, zbog čega je za klerike Bosne

⁸² I. Musić, *Hercegovački franjevci i filozofija*, str. 24-26. Usp. BERISLAV GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrene na studiju u Đakovu i na mađarskim učilištima. Mađarska nastojanja oko mađarizacije bosanskog franjevačkog pomlatka*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo, 2020., str. 13-15.

⁸³ I. Musić, *Hercegovački franjevci i filozofija*, str. 29.

⁸⁴ B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrene...*, str. 16, 19.

Srebrene bilo potrebno pronaći nova mjesta studiranja. U takvim okolnostima narasla je važnost učilišta u Habsburškoj Monarhiji. Naime, car Josip II. nastojao je osvojiti osmanske europske teritorije, između ostalih i Bosnu i Hercegovinu, za što mu je bila potrebna naklonost franjevacu Bosne Srebrene. Stoga im je 1785. godine udijelio godišnju subvenciju u iznosu od 4.308 forinti za školovanje klerika na teritoriju Habsburške Monarhije.⁸⁵

Različita kvaliteta i organizacija školstva između talijanskih i habsburških učilišta dovela je do podjele franjevaca Bosne Srebrene na dvije grupe, kako po obrazovnom, tako i po mentalitetnom i svjetonazorskom pogledu. Za vrijeme sukobljavanja vikara Bosanskoga apostolskog vikarijata fra Rafe Barišića i uprave franjevačke provincije Bosne Srebrene bosanskohercegovački fratri podijelili su se na dvije struje. Svećenici školovani u Italiji uglavnom su podržavali vikara Barišića, dok su oni školovani na učilištima u Habsburškoj Monarhiji bili protiv njegovih ideja o ustrojstvu vikarijata i provincije. Stoga je Barišić utjecao na crkvene vlasti u Rimu, ali i na carski dvor u Beču, optužujući franjevce školovane u Habsburškoj Monarhiji za liberalizam i subverzivni panslavizam. Posljedica toga bila je odluka Propagande iz 1841. godine kojom je zabranila klericima Bosne Srebrene pohađanje studija izvan granica Papinske Države, a potom i nalog austrijskoga Vojnog vijeća koji je bosanskohercegovačkim franjevcima zabranio stupanje na austrijsko tlo.⁸⁶

Nakon zabrane školovanja na učilištima izvan Papinske Države, te nakon odvajanja franjevačke zajednice u Hercegovini, za klerike Bosne Srebrene osnovana su domaća filozofsko-teološka učilišta u Fojnici i Kraljevoj Sutjesci 1851. godine. Otvaranje prvih filozofsko-teoloških učilišta provincije Bosne Srebrene na osmanskome tlu bilo je moguće tek nakon modernizacijskih reformi iz osmanske središnjice koje su dovele do širenja vjerskih sloboda.⁸⁷ Te škole, vrlo skromne kvalitete, nadživjele su osmansku upravu u Bosni, a još za vremena

⁸⁵ SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971., str. 85, 112, 140-142; B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrene...*, str. 21-22.

⁸⁶ B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrene...*, str. 39-40.

⁸⁷ T. VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", str. 105, 107.

osmanske vlasti otvorene su nove u drugim samostanima Bosne Srebrenne. Međutim, one nisu imale veću važnost jer su već 1853. godine posredstvom biskupa Strossmayera ukinute zabrane Svete Stolice i Propagande te je obnovljena zaklada cara Josipa II., tako da je te godine organizirano studiranje klerika Bosne Srebrenne u Đakovu. Na domaćim učilištima nadalje se školovala samo nekolicina lošijih studenata. Klerici Bosne Srebrenne 1876. godine iz Đakova preseljeni su u mađarski Ostrogon.⁸⁸

3.2. Studij bogoslovije za klerike odvojene hercegovačke franjevačke zajednice⁸⁹

Kako je od 1841. godine na snazi bila Propagandina zabrana klericima Bosne Srebrenne pohađati filozofsko-teološke studije izvan talijanskih zemalja, tako su se prilikom odvajanja hercegovačkih franjevaca od matične provincije svi njihovi klerici nalazili u Italiji. Te 1844. godine na bogoslovnim studijima nalazili su se: fra Šimun Martinović (Perugia), fra Anđeo Boban, fra Toma Jurić, fra Paškal

⁸⁸ T. VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", str. 107-108; B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrenne...*, str. 41-51; P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 10; I. MUSIĆ, *Hercegovački franjevci i filozofija*, str. 29.

⁸⁹ Kada se u ovome dijelu rada spominje filozofsko-teološki studij organiziran na Širokome Brijegu od 1859./1860. školske godine nužno je naglasiti da ta institucija nije imala karakteristike visokoga učilišta, onakve kakve su određivale status drugih suvremenih visokoškolskih institucija u inozemstvu, stoga termin studij kada se u članku odnosi na filozofsko-teološku obuku izvedenu u širokobriješkom samostanu nema ono značenje koje ima danas i koje je imao u ovdje obrađenom vremenskom razdoblju u drugim zemljama. Naime, osnovni uvjeti da bi se neka institucija mogla smatrati visokoškolskom bili su: završena srednja škola (gimnazija) sa standardiziranim završnim ispitom zrelosti kandidata koji upisuje studij, nastavno osoblje kvalificirano za izvođenje sveučilišne nastave u zvanju doktora znanosti te program studija i vrijeme trajanja koji odgovaraju visokoškolskim ustanovama. Širokobriješko učilište nije ispunjavalo prva dva uvjeta, dok je nastavni program organiziran po uzoru inozemnih franjevačkih studija za kojima je ipak zaostajao kvalitetom, no kako dosadašnja historiografska tradicija tu instituciju naziva studijem te se radilo o posljednjoj razini obrazovanja franjevačkoga pomlatka i u ovome članku je, zbog odsustva prikladnijega termina, korišten naziv studij kojega ipak treba shvaćati u posebnome kontekstu. Za detaljniju analizu ovdje opisane problematike vidjeti: T. VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", str. 104-105, 133.

Kordić (Rim) i fra Ilija Zelenika (Rim). Od odvajanja do proglašenja Hercegovačke franjevačke kustodije 1852. godine još 12 klerika je po završetku novicijata poslano na školovanje u Italiju.⁹⁰ Iz *Šematizma* fra Anđela Kraljevića iz 1853. godine doznaje se da je tada ukupno 12 hercegovačkih klerika studiralo u Ascoliju, Veneciji, Viterbu, Ferrari i Bologni.⁹¹

General franjevačkoga reda fra Venancije da Celano u prijedlogu Propagandi o osnivanju hercegovačke kustodije sastavljenu 9. kolovoza 1852. predložio je da se školovanje hercegovačkih klerika nastavi u Italiji jer u novoosnovanom samostanu na Širokom Brijegu tada nije bilo moguće podići katedre filozofije i teologije, te da Propaganda financira boravak tih klerika u nekoj od talijanskih franjevačkih provincija.⁹² Takav prijedlog Propaganda je prihvatila te je u 4. točki dekreta o proglašenju hercegovačke kustodije od 3. listopada 1852. na sebe preuzela financiranje školovanja hercegovačkih klerika.⁹³ Međutim, general reda je već 14. svibnja 1856. obavijestio kustoda da Propaganda ne šalje dovoljno novca za putne troškove i odijevanje hercegovačkih klerika i tražio da to nadoknadi hercegovačka kustodija,⁹⁴ a da su dio sredstava potrebnih za vlastito školovanje osiguravali i sami klerici pokazuje i svjedočanstvo fra Luke Begića u kojemu piše: "U jesen god. 1857. desetak dana prije polaska na 'mudru knjigu', roditelji su mi učinili 'pir' kod kuće. Na ručku je bilo stotinjak uzvanika (...) Na piru se skupilo 70-80 talira (svaki po 24 groša), od

⁹⁰ U popisu hercegovačkih franjevaca koji je sastavio general franjevačkoga reda Venancije de Celano od 4. 11. 1850. kao "Chierici Studenti in Italia" navode se: Franjo Primorac, Paškal Bojčić i Marijan Krešić na studiju teologije te Ilija Jukić, Grgo Škarić, Franjo Kraljević, Filip Čutura i Marijan Miletić na studiju filozofije. Vidjeti u: "Actum 4.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 26. Studije su prije toga već završili Andrija Šaravanja, Mate Prskalo, Mijo Nikolić i Nikola Ančić. Usp. P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 14-16.

⁹¹ Podatke iz *Šematizma* vidjeti u: Š. DEMO – P. KNEZOVIĆ, *Čerigajski anđeo*, str. 92.

⁹² "Actum 10.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 52.

⁹³ "Actum 12.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 61.

⁹⁴ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 18.

čega sam ostavio kod o. Kustoda 20 talira, a ostalo mi je služilo za opremu i put u Italiju."⁹⁵

Osim financijskih problema školovanje u Italiji otežavale su političke neprilike prouzrokovane nacionalističkim pokretom u Italiji koji je, nošen ideologijom liberalizma i sekularizma, ugrozio crkvene institucije u brojim talijanskim zemljama u posljednjim godinama 1850-ih, oduzimajući im vlasništvo i otežavajući uzdržavanje stranih klerika,⁹⁶ ali i progonom svećenstva, tako da fra Luka Begić ističe da su klerici tijekom takvih protucrkvjenih političkih kretanja u Bologni "oko samostana često (smo) čuli viku protiv pape i svećenika, pucaње pušaka i najgore prijetnje".⁹⁷ Dio hercegovačkih klerika u takvim je neprilikama pobjegao iz Italije pa su prema naputcima kustodijske uprave školovanje nastavljali u dalmatinskim samostanima. Također, hercegovačkim klericima probleme je stvaralo i nedovoljno znanje latinskoga jezika te nepripremljenost za slušanje nastave, zbog čega su nerijetko prije početka studija slani na niže razine obrazovanja kako bi naučili jezik i pripremili se za visoke studije.⁹⁸ Zbog kroničnoga nedostatka financijskih sredstava i nepovoljnih političkih prilika u Italiji, general reda Venancije da Celano predložio je 17. travnja 1855. da se hercegovačka kustodija dogovori s biskupom Strossmayerom oko pitanja školovanja svojih klerika.⁹⁹

Zbog takvih okolnosti vikar Barišić i kustod fra Ilija Vidošević zamolili su 29. siječnja 1859. provincijala franjevačke Lombardo-Venetske provincije, koja se nalazila pod vlašću Habsburške Monarhije te nije bila ugrožena političkim kretanjima *risorgimenta*, da primi u svoje samostane šest hercegovačkih mladića koji su te jeseni trebali započeti svoje studije, ali provincijal ih je 10. travnja 1859. obavijestio da ne može primiti hercegovačke klerike sve dok svoje studije ne završe petorica studenata iz Bosne Srebrene koji su tada studirali na učilištima navedene provincije. Od tih šest hercegovačkih svršenih novaka

⁹⁵ D. MANDIĆ, "Iz uspomena blagpk. fra Luke Begića", str. 94-95.

⁹⁶ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 94-95.

⁹⁷ D. MANDIĆ, "Iz uspomena blagpk. fra Luke Begića", str. 95.

⁹⁸ *Isto*, str. 95. Usp. P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 19-21.

⁹⁹ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 95.

koji su zavjete položili 25. kolovoza 1858., fra Ivo Bagarić i fra Ante Karačić poslani su tijekom 1859. na studij filozofije u Italiju, Karačić u Genovu, a Bagarić u mletačku franjevačku provinciju; dok su ostala četvorica zavjetovanih klerika: fra Mijo Rubić, fra Andrija Prlić (Knezović), fra Marko Grgić (Zlomislić) i fra Franjo Bašadur, svoje studije najvjerojatnije započeli te 1859. godine na Širokom Brijegu.¹⁰⁰ Najraniji dokaz o postojanju filozofskoga studija u širokobriješkom samostanu je razmjestaj članova hercegovačke kustodije od 23. travnja 1861. u kojem se navodi da je tada u samostanu bilo devet "Clerici professi philosophiae auditores". Uz Rubića, Prlića, Grgića i Bašadura kao slušatelji filozofije navedeni su još i fra Jure Jurić i fra Paškal Ćužić zavjetovani 1858. godine, te fra Pavao Petrović, fra Augustin Zubac i fra Martin Mikulić koji su 30. siječnja 1860. završili novicijat i položili zavjete. Na istome popisu navodi se fra Petar Bakula kao njihov "actualis Philosophiae Lector",¹⁰¹ dok je u istoj 1860./1861. studijskoj godini određene predmete vodio i fra Anđeo Kraljević.¹⁰²

S otvaranjem bogoslovnoga studija u širokobriješkom samostanu povećan je kroničan problem nedostatka prostora za smještaj cijeloga samostanskog osoblja. Tako se i nakon 1860. godine dio klerika slao u talijanska ili dalmatinska učilišta. Također, pitanje studiranja praćeno je i stalnim nedostatkom sredstava za uzdržavanje klerika. Najveće nade u prošnju milodara polagane su u carsko središte u Beču i ostala središta Habsburške Monarhije, stoga je u jesen 1861. godine fra Petar Bakula poslan u ta područja na prošnju sredstava. Bakula je tražio da se dio sredstava iz zaklade Josipa II. izdvoji i za hercegovačku kustodiju koja je polagala pravo na tu zakladu, a uspio je dobiti i audijenciju kod cara Franje Josipa od kojega je tražio omogućavanje školovanja dijelu hercegovačkih klerika u habsburškim zemljama. Iz pisma koje je Bakula poslao tadašnjem kustodu fra Iliji Vidoševiću 3. listopada 1861. doznaje se da je Bakula u Beču tražio osiguravanje besplatne školarine za najmanje osmoricu klerika u mletačkoj provinciji

¹⁰⁰ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 21-23.

¹⁰¹ ARHIV HERCEGOVAČKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE (dalje: AHFP), SPISI KUSTODIJE (dalje: SK), sv. 4, f. 19v-20v.

¹⁰² P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 26-29.

ili ako to nije moguće onda u nekom od dalmatinskih samostana.¹⁰³ Bakula je nakon Beča posjetio Zagreb gdje se susreo s nadbiskupom Haulikom, potom Peštu, a naposljetku i Đakovo gdje je razgovarao s biskupom Strossmayerom koji se zalagao za interese Bosne Srebrene i nije htio dopustiti da hercegovački franjevci dobiju dio zaklade Josipa II., jer je smatrao da ih treba kazniti zbog odvajanja od matične provincije. Međutim, Haulik i Strossmayer su ipak obećali iz svojih sredstava izdvojiti ukupno 460 forinti za školovanje dvojice klerika na talijanskim ili dalmatinskim učilištima u Habsburškoj Monarhiji za 1861./1862. godinu.¹⁰⁴ U svojoj prošnji po habsburškim i talijanskim zemljama fra Petar Bakula je do 31. listopada 1863. prikupio 12.591 forint.¹⁰⁵ O odjeku Bakuline akcije govori i činjenica da je austrijski konzul u Mostaru vikaru Barišiću isporučio pismo o kojemu je vikar obavijestio hercegovačku kustodiju 8. ožujka 1862., a u kojemu se navodi da je car Franjo Josip nagovorio peštanskoga biskupa da besplatno primi dvojicu hercegovačkih klerika na studije te zagrebačkoga kardinala Haulika da ih primi "bez da biliži broj".¹⁰⁶ Međutim, misija po habsburškim zemljama nije zadovoljila željene ciljeve, stoga je traženje rješenja problema školovanja hercegovačkih klerika i dalje bilo orijentirano na talijanske zemlje.

U međuvremenu, general franjevačkoga reda poslao je 8. srpnja 1861. hercegovačkoj kustodiji obediencije za šestoricu klerika za nastavak studija u mletačkom učilištu u mjestu Feltre. Studentima je priznata prva godina studija na Širokom Brijegu, što pokazuje da se širokobriješki studij vrjednovao kao i ostala franjevačka učilišta po čijim je programima i organizirao vlastiti studij. U Italiju su poslani fra Andrija Knezović, fra Mijo Rubić, fra Paškal Čužić, fra Martin Mikulić, fra Pavo Petrović i fra Jure Jurić, koji su nakon prvotnih sukoba s lektorom fra Ivom Jurićem, Fojničaninom iz Bosne Srebrene, ipak uspješno nastavili svoje studije.¹⁰⁷

¹⁰³ AHFP, SK, sv. 4, f. 68v.

¹⁰⁴ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 29-31, 38.

¹⁰⁵ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 96.

¹⁰⁶ AHFP, SK, sv. 4, f. 117r.

¹⁰⁷ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 33-37.

Fra Petar Bakula je svoju prošnju privremeno obustavio u proljeće 1862. godine kada je pohodio generalni kapitul Franjevačkoga reda u Asizu, a boravak u Italiji iskoristio je za organiziranje susreta s prefektom Propagande 31. svibnja 1862. Prefekt je obećao da će se o trošku Propagande izdvajati godišnja potpora za organizaciju studija filozofije i teologije na Širokom Brijegu, da će se daroviti studenti i dalje slati u Italiju o trošku Propagande te će se nastojati izdvojiti dio sredstava iz zaklade Josipa II. za hercegovačku kustodiju. Posljednje nastojanje je konačno propalo 1864. godine kada je bečko ministarstvo odredilo da Hercegovačka franjevačka kustodija nema prava na zakladu, dok je školovanje na Širokom Brijegu i u Italiji nastavljeno uz pomoć Propagande.¹⁰⁸ Nedostatak prostora riješen je skorašnjim podizanjem novoga samostana na Humcu gdje je prvo premješteno sjemenište 1871. godine, a potom novicijat 1876. godine. Kako su 1861. godine svi dotadašnji studenti iz Širokog Brijega premješteni na studije u Italiju, Pavao Knezović zaključuje da sljedeće 1861./1862. godine nije bio organiziran studij u tom samostanu, te se sa sigurnošću može ustvrditi da je širokobriješki studij filozofije reaktiviran tek u 1863./1864. godini jer se u razmješčaju osoblja kustodije od 25. travnja 1864. spominju studenti fra Jure Vekić, fra Lovro Sopta, fra Jakov Kraljević i fra Jerko Karačić. Međutim, ista četvorica navedena su kao "clerici professi" već u razmješčaju franjevaca od 23. travnja 1862. stoga je izgledno da nije bilo obustave nastave u tom razdoblju i da su navedeni klerici svoje studije započeli već u 1861./1862. godini.¹⁰⁹ Fra Andrija Šaravanja u pismu od 8. kolovoza 1864. navodi da

¹⁰⁸ *Isto*, str. 37-38.

¹⁰⁹ "Actum 30.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 110. Knezović također navodi mogućnost da je studij filozofije ponovo pokrenut već 1862. godine jer su fra Grgo Vekić i fra Jerko Karačić zaređeni za svećenike u prosincu 1866., zbog čega je izgledno da su studij filozofije započeli najkasnije u 1862./1863. studijskoj godini. Usp. P. KNEZović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 40. Uz to, Petar Bakula u djelu *I Martirii...* čiji je predgovor datiran 10. lipnja 1862. navodi devet zavjetovanih klerika u širokobriješkom samostanu. Budući da se Bakula u tom trenutku već mjesecima nalazio u inozemstvu (izbivao je iz Hercegovine od jeseni 1861.) vjerojatno je iskoristio starije podatke koji nisu bili aktualni u trenutku objavljivanja djela nego u razdoblju dok je još boravio u Hercegovini, te da je navodeći devetoricu neimenovanih klerika ciljao na one koji su 1861. godine svoje studije nastavili na talijanskim učilištima. U prilog

je tada, uz petoricu mladih svećenika koji će se po završetku studija teologije vratiti u matičnu misiju, bilo još devet klerika studenata teologije i četiri klerika na studiju filozofije, ali ne ističe njihova imena ni mjesto školovanja.¹¹⁰ U razmještaju osoblja kustodije od 3. svibnja 1866. spominje se jedan student teologije i devet klerika na studiju filozofije u širokobriješkom samostanu.¹¹¹ U razmještaju osoblja nakon kapitula održanoga 25. travnja 1867. imenovana su dva mladomisnika studenta teologije i deset klerika na studiju filozofije.¹¹² U novom razmještaju od 28. travnja 1868. doznajemo da je tada bilo pet studenata teologije i 11 studenata filozofije kojima su predavali fra Paškal Buconjić, odnosno fra Lujo Radoš. Međutim, 27. travnja 1869. navedena su četvorica studenata teologije i samo tri klerika na studiju filozofije. Razlog toga pada je bijeg iz samostana osmorice studenata filozofije. Naime, nepovoljne socio-ekonomske prilike u raspadajućem Osmanskom Carstvu, samovolja i tlačenje domaćega muslimanskoga feudalnog društvenog sloja i nacionalistička propaganda iz susjednih južnoslavenskih zemalja utjecali su i na svjetonazore franjevačkih klerika. Pod utjecajem mladoga agitatora fra Grge Škarića, kapelana i moderatora kora na Širokom Brijegu, osmorica klerika: fra Petar Božić, fra Šimun Musa (kasnije don Ivan Musić), fra Mijo Čuljak, fra Tomo Hrstić, fra Marko Grbešić, fra Blaž Barbarić, fra Grgo Dragičević i fra Ante Duspara skinuli su redovnički

takvu zaključku govori i činjenica da se u navedenom razmještaju osoblja od 23. travnja 1862. spominju samo četiri klerika na Širokom Brijegu. Vidjeti u: P. BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, str. 243.

¹¹⁰ "Actum 42.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 155.

¹¹¹ Teologiju je studirao fra Jakov Kraljević, a filozofiju: fra Franjo Čorić, fra Šimun Musa, fra Mijo Čuljak, fra Tomo Hrstić, fra Petar Božić, fra Filip Sivrić, fra Marko Grbeša, fra Grgo Jovanović i fra Blaž Barbarić. Lektor filozofije bio je fra Lujo Radoš. Vidjeti u: P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovnačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 41.

¹¹² Mladomisnici studenti teologije bili su fra Jerko Karačić i fra Grgo Vekić, dok se među klericima studentima filozofije navode ista devetorica navedena u izvješću iz 1866. godine i uz njih još fra Grgo Gavran. Vidjeti u: "Actum 50.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 181. Knezović navodi da su u 1866./1867. uz navedenu dvojicu mladomisnika teologiju studirali još i dva zavjetovana klerika: fra Lovro Sopta i fra Jakov Kraljević te da im je lektor bio fra Paškal Buconjić. Usp. P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovnačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 41.

habit, potpisali zakletvu i 12. rujna 1868. zaputili se u Srbiju s ciljem dizanja ustanka. Pokušaj je propao, klerici su uhvaćeni i po narednji generala reda od 10. studenog 1868. otpušteni iz franjevačkoga reda kako ne bi ugrozili opstojnost hercegovačke kustodije. Knezović ističe da je to bila posljednja studijska godina u kojoj se spominju klerici u širokobriješkom samostanu, te da su od 1869. godine do studijske 1876./1877. godine svi hercegovački klerici studirali na učilištima izvan hercegovačke kustodije.¹¹³ U prilog takvoj tvrdnji ide i pismo vikara Kraljevića, koje je uputio Propagandi 19. rujna 1871., u kojem navodi da se u humačkom samostanu odgajaju samo sjemeništarci "jer nemamo klerika".¹¹⁴ Međutim, u drugome izdanju Bakulina *Šematizma* iz 1873. godine kao dio samostanske obitelji na Širokom Brijegu na drugome godišnjem sastanku od 1. svibnja 1873. navedena su i imena šestorice klerika studenata filozofije s jednostavnim zavjetima (*Clerici vota simplicia professi et studentes philosophiae*) i jedan slušatelj svete teologije (*sacrae theologiae auditor*),¹¹⁵ što upućuje na zaključak da su studiji filozofije i teologije u Hercegovini već tada bili obnovljeni.

Iako je bogoslovni studij nastavljen u širokobriješkom samostanu i dalje su krucijalnu važnost imala učilišta u inozemstvu. Na studije u Tirol poslan je fra Grgo Gavran koji je imao problema u obrazovanju zbog nepoznavanja njemačkoga jezika. Kako navodi u pismu fra Petru Bakuli od 11. ožujka 1871., iznimne teškoće stvarala mu je činjenica što "nijesam znao niti sada znam ovaj konjski njihov jezik".¹¹⁶ Stoga je do kraja osmanske uprave nastavljena tradicionalna praksa slanja klerika na studije filozofije i teologije u talijanske zemlje, i to u

¹¹³ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 42-46.

¹¹⁴ "Actum 59.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 214.

¹¹⁵ Studenti filozofije koji se 1873. godine spominju u širokobriješkom samostanu su: fra Jerko Ljubić, fra Ambroz Miletić, fra Josip Barbarić, fra Gabrijel Rozić, fra Tadija Beljan i fra Cvitan Lasić. Student teologije bio je mladomisnik fra Filip Sivrić. Vidjeti u: P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 170, 330-331.

¹¹⁶ Pismo fra Grge Gavrana upućeno fra Petru Bakuli 11. ožujka 1871. donosi: P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 47.

rimsku, mletačku, bolonjsku i toskansku provinciju, dok su tijekom 1873./1874. godine još dva klerika studirala u tirolskoj provinciji.¹¹⁷ Vikar Kraljević u pismu upućenu tajniku Propagande od 19. veljače 1877. ističe da je još 1872. godine nakon audijencije kod cara Franje Josipa osigurao stipendije za 10 klerika u franjevačkom sjemeništu u Ostrogonu, ali da je tu mogućnost odbila uprava kustodije nevoljna slati studente na mađarska učilišta.¹¹⁸

4. Pučko školstvo pod franjevačkom ingerencijom

Franjevci Bosne Srebrene zatražili su krajem 16. stoljeća od beglerbega Bosanskog ejaleta Mustafe Ajaspaša-Zadea dopuštenje da mogu "po starome običaju po samostanima i selima podučavati mladež".¹¹⁹ Da se takva prosvjetna djelatnost odnosila i na dio puka koji se nije pripremao za svećenički poziv svjedoči pismo provincijala fra Ante Gabeljaka iz 1685. godine u kojemu piše da je u Bosni tada "bilo čobana i žena, koje su znale čitati, a to je još više bilo pismenih muževa, a svi su bez sumnje svoju nauku crpili u 'ujačkim ćelijama'".¹²⁰ Također, navodi se da su franjevci u župnim kućama u Ljubuškom i Mostaru prije 1697. godine podučavali manji broj svjetovnih mladića.¹²¹ U izvještaju Ivana Kr. iz talijanskoga grada Vietri kod Genove navedeno je 1708. godine da franjevci vode škole po svim župama i samostanima.¹²² Julijan Jelenić tvrdi da je ovakav oblik pučkog obrazovanja propao nakon što je Bosna Srebrena 1757. godine ograničena na okvire Osmanskoga Carstva i svedena na samo tri samostana u kojima je nadalje obrazovanje ograničeno na školovanje svećeničkoga pomlatka, i to zbog manjka prostora jer se u samostanima nalazio i

¹¹⁷ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 48-50.

¹¹⁸ "Actum 70.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 247-248.

¹¹⁹ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., str. 211. Marić navodi da je to dopuštenje izdano 1583. godine. Vidjeti u: A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 13.

¹²⁰ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., str. 211.

¹²¹ ROBERT JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnici*, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 2018., str. 369.

¹²² D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 58.

novicijat.¹²³ Nakon toga se prosvjećivanje puka moglo odnositi samo na individualni angažman pojedinoga fratra, te je bilo vrlo ograničeno. Dominik Mandić navodi da su župnici običavali za vrijeme došašća i korizme podučavati puk kršćanskome nauku i pismenosti.¹²⁴ U okružnici fra Rafe Barišića, tadašnjega vikara Bosanskog apostolskog vikarijata, od 18. rujna 1835. nalaže se svećenstvu da djecu prije pripuštanja sakramentima moraju podučavati osnovama vjeronauka.¹²⁵ Ukoliko je ograničeno sustavno pučko obrazovanje doista i postojalo u prijašnjim razdobljima, ono je do početka 19. stoljeća zasigurno iščezlo. Apostolski vikar fra Augustin Miletić nastojao je 1815. godine (re)aktivirati pučko obrazovanje pa je naložio župnicima, redovnicima i pismenim vjernicima (!) uložiti trud u opismenjavanju muške i ženske katoličke djece. Ta nastojanja mogla su biti ostvarena samo kao pojedinačno opismenjavanje bez školske infrastrukture, a ne kao sustavno pučko obrazovanje s predmetnom i nastavnom formom.¹²⁶ Osmanska vlast, u nemogućnosti efikasne provedbe svih centralizacijskih i reformnih ciljeva koji su se pojavljivali od kraja 18. stoljeća, obrazovanje je ostavila u domeni lokalne vlasti.¹²⁷ Kako je muslimanska politička elita u Bosanskome ejaletu mahom bila konzervativnih svjetonazora i nevoljna provoditi reforme koje su propagirale emancipaciju širih, pa tako i nemuslimanskih, slojeva stanovništva, bilo je nemoguće ostvariti razvoj sustavnoga pučkog školstva. Međutim, upravo je voljom jednoga takvog velikaša otvorena prva pučka škola u Bosanskome ejaletu. Husein-kapetan Gradašćević, na čijim je posavskim imanjima najveći dio kmetstva bio katoličke vjeroispovijesti, podržao je ideju svoga povjerenika fra Ilije Starčevića i odigrao ključnu ulogu u otvaranju pučke škole u Tolisi 1823. godine. Prvi učitelj u toj školi bio je laik Ilija Borčić, kojega je fra Ilija

¹²³ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., str. 212, 214.

¹²⁴ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 58.

¹²⁵ AHFP, IZVORI (dalje: Iz), sv. 4, f. 43v.

¹²⁶ TADO ORŠOLIĆ, "Franjevci - utemeljitelji prve hrvatske pučke škole u Tolisi i uopće u Bosni i Hercegovini. Od prve pučke škole 1823. do osnivanja državne škole 1893.", u: *Bosna franciscana*, 25, Sarajevo, 2006., str. 122, 124. Usp. MITAR PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., str. 28.

¹²⁷ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 50-51.

Starčević doveo iz Slavonije. Dakle, na samome početku sustavnog obrazovanja puka nastavu je izvodio profesionalni učitelj, a ne franjevac kojemu bi to bilo jedno od dodatnih zaduženja. Ipak, Borčić se uskoro iselio pa je sam Starčević preuzeo dužnost učitelja.¹²⁸ Njegovu inicijativu podržao je i tadašnji bosanski vikar fra Rafo Barišić koji mu je 1836. godine poslao školske udžbenike.¹²⁹ Starčević je 1830. godine preko gvardijana triju samostana i bosanskoga valije uputio molbu sultanu za otvaranjem novih pučkih škola,¹³⁰ a 1840. godine je tadašnji bosanski vikar, fra Rafo Barišić, po primjeru svoga prethodnika Miletića, naložio svećenicima Bosne Srebrene da se potrude oko otvaranja novih pučkih škola.¹³¹ Međutim, do odvajanja franjevačke zajednice u Hercegovini od Bosne Srebrene (1844.) nije postignut napredak po tome pitanju.

4.1. Uspostava temelja pučkoga školstva u Hercegovini

Konstantno slabljenje Osmanskoga Carstva primoralo je njegove vladodržce da od kraja 18. stoljeća pokrenu niz reformi, motiviranih težnjama osmanskih reformističkih sultana i državnika, ali i pritiscima europskih velesila. Te reforme, koje su intenzivirane u razdoblju Tanzimata koji je započeo 1839. godine proglasom Hatišerifa od Gülhane, od 1850-ih godina sve snažnije su se osjećale i u prostorima Hercegovine u kojoj su u najvećoj mjeri nametnute vojnim putem, odnosno intervencijom Omer-paše Latasa. Val državnih reformi doveo je do brojnih promjena administrativnih, vojnih, gospodarskih, društvenih i vjerskih struktura, a ograničena liberalizacija omogućila je i razvoj hercegovačkog obrazovanja. Iako je Hatihumayunom iz 1856. godine najavljena sekularizacija javnog obrazovanja otvorena za sve podanike, neovisno o konfesiji, značajniji pomak u razvoju državnoga školskog sustava nije postignut. Tako je prva generacija pučkih škola također bila konfesionalna, vezana za islamsku ulemu

¹²⁸ MARICA DUBRAVAC (ur.), *Najstarija pučka škola u Bosni i Hercegovini*, Osnovna škola fra Ilije Starčevića Tolisa, Tolisa, 2008., str. 29, 31.

¹²⁹ M. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, str. 29.

¹³⁰ T. ORŠOLIĆ, "Franjevci - utemeljitelji prve hrvatske pučke škole u Tolisi...", str. 129.

¹³¹ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 69.

ili pak svećenički sloj kršćanskih vjerskih zajednica te je nastavljala oslikavati postojanje "usporednih društava".¹³²

Odvajanje franjevačke zajednice u Hercegovini od Bosne Srebrene, kao i uspostava Hercegovačkoga vikarijata, ostvareni su uz podršku hercegovačkoga mutesarifa Ali-paše Rizvanbegovića koji je u provedbi crkvene samostalnosti vidio korisnu priliku za učvršćivanjem postojeće političko-administrativne samostalnosti Hercegovine od Bosne. On je također dao ključnu podršku za izgradnju prve biskupske rezidencije u Hercegovini, u Vukodolu na mostarskoj periferiji. Rizvanbegović je 1846. godine poklonio vikaru Barišiću zemlju za izgradnju rezidencije, oratorija i škole, te je postavio stalnu vojnu stražu koja je trebala zaštititi radnike od napada gradskih muslimana koji su se tom projektu protivili. Rezidencija je završena 1851. godine kada se vikar Barišić preselio u Vukodol.¹³³

Franjevci su i prije izgradnje rezidencije u Vukodolu počeli podučavati pučku katoličku djecu "u dvorištu Čuline kuće" u mostarskom Podhumu. Međutim, početak sustavnoga pučkog obrazovanja veže se uz otvaranje pučke škole u sklopu vukodolske biskupske rezidencije 1852. godine.¹³⁴ Fra Petar Bakula navodi da se škola nalazila u južnom dijelu dvorišta rezidencije, da je bila duga 10, a široka 9 lakata te je imala dvije etaže.¹³⁵ Nastava u ovoj školi organizirana je po primjeru austrijskih pučkih škola, a izvodili su je fra Šime Martinović i fra Andrija Šaravanja.¹³⁶ Školovanje je bilo besplatno kao i u sjemeništima, iako nije bilo organizirano za potrebe odgoja svećeničkoga pomlatka, a vikar Barišić je uz to obećao osigurati besplatne udžbenike svim učenicima koji si to nisu mogli priuštiti.¹³⁷ Sam vikar Barišić napisao je 1853. godine da školu pohađa "45 do

¹³² Isto, str. 43-47, 51.

¹³³ ANTE MARIĆ, "Biskupska kuća u Vukodolu", u: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar, 1/2006., str. 251-254; A. NIKIĆ, "Osnivanje Apostolskog vikarijata u Hercegovini", str. 47-49.

¹³⁴ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 71.

¹³⁵ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 233.

¹³⁶ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 71.

¹³⁷ RAFO BARIŠIĆ, *Obrana pravoviernoga i pravoslavnoga iliti rimo-katoličkoga sveštenstva i naroda u Hercegovini Turskoj*, Dubrovnik, 1853., str. 35.

55 mladićah i većma će se umnožati čim se napravi nova započeta i prostrania Učionica".¹³⁸ Školu je pohađala i nekolicina pravoslavnih učenika, dok je istovremeno postojala i pravoslavna škola u Mostaru koju katolička djeca nisu pohađala.¹³⁹ Da je ova škola djelomično nadilazila konfesionalni karakter pokazuje i to što je 1862. godine kao učitelj zaposlen i jedan Turčin koji je djecu trebao osposobiti za komunikaciju na turskome jeziku. Takve kompetencije omogućavale su katoličkoj djeci nastavak školovanja u ruždijama, osmanskim državnim školama, te ih osposobljavale za interakciju s reformiranim upravnim strukturama u koje su se nakon provođenja tanzimatskih reformi počeli uključivati i nemuslimani.¹⁴⁰ Međutim, podučavanje turskoga jezika nije postiglo željene rezultate, a fra Leo Petrović tvrdi da je razlog neuspjeha taj što je navedeni učitelj "nastojao više, da djeca ništa ne nauče, nego da što nauče".¹⁴¹

U napomeni razmještaja osoblja franjevačke kustodije u Hercegovini od 23. travnja 1861. (kustod fra Ilija Vidošević) bila je preporuka svim fratrима otvarati pučke škole i podučavati djecu bez ikakve plaće, te poticati narod da šalje djecu u te škole.¹⁴² Vidošević ističe da će "bez ikakve sumnje ta akcija uroditi obilnim plodovima u narodu, velikom nagradom kod Boga i naklonošću i pohvalom od strane poglavara".¹⁴³

Za vrijeme Barišićeve uprave Hercegovačkim vikarijatom (1846.-1863.) osim prve pučke škole otvoreni su i prvi analfabetski tečajevi. Tečajevi koji su se svodili na opismenjavanje puka i elementarnu pouku organizirani su u nekoliko župa, a izvodili su ih franjevački

¹³⁸ *Isto*, str. 34.

¹³⁹ "Actum 49.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 176.

¹⁴⁰ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 76; SEID MUSTAFA TRALJIĆ, "Katolici u turskim državnim školama", u: *Napredak - hrvatski narodni kalendar*, 1940., 29, Sarajevo, 1939., str. 125-126.

¹⁴¹ LEO PETROVIĆ, "Fra Anđeo Kraljević Apostolski vikar u Hercegovini 1807.-1879.", u: *Napredak - hrvatski narodni kalendar*, 1939., 28, Sarajevo, 1938., str. 111.

¹⁴² AHFP, SK, sv. 4, f. 22r.

¹⁴³ ANDRIJA NIKIĆ (ur.), *Regesta franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862*, Franjevačka knjižnica u Mostaru, Mostar, 1984., str. 169-170.

svećenici. Ivica Šarac u popisu analfabetskih tečajeva kao mjesta održavanja navodi Goricu (1853.), Veljake (1859./60.), Humac (1866./67.), Široki Brijeg (1866.), Županjac (1866.), Gradniće (1867.), Posušje (1867.) i Konjic (?); te ističe da se za ove tečajeve veže neredovitost nastave i manjak prostora, zbog čega se ne mogu nazvati sustavnim pučkim obrazovanjem nego tek elementarnim opismenjavanjem.¹⁴⁴ Prema Robertu Joliću franjevci su tečajeve opismenjavanja održavali povremeno, a poseban rezultat u takvim aktivnostima ostvarili su: fra Andrija Šaravanja u Ružićima i Konjicu, fra Ilija Skoko u Posušju, fra Grgo Škarić u Veljacima, fra Ilija Leko na Ledincu, fra Pavo Petrović i fra Petar Kordić u Gorici i Gradničima. Posebno ističe fra Petra Kordića koji je 1853. godine otvorio pučku školu u Gorici, a koju Šarac karakterizira kao analfabetski tečaj. Tu školu pohađala su i djeca drugih župa, a Jolić je izdvaja iz kategorije tečajeva opismenjavanja i naziva pučkom školom jer se u njoj podučavao čak i latinski jezik.¹⁴⁵ Tome svjedoči i sjećanje fra Luke Begića koji je prije sjemeništa s navršenih 11 ili 12 godina poslan u Goricu gdje je fra Petar Kordić otvorio "neku vrstu osnovne škole za malu djecu. Kod fra Petra sam nastavio bukvar i počeo učiti latinski".¹⁴⁶ Što se tiče Veljaka, opismenjavanje u toj župi započeo je fra Anđeo Kraljević kao župnik 1859. godine i tečajem "zagrijao roditelje i djecu", te opismenio 51 dječaka, koji su postali "jedini pismeni ljudi u onome kraju".¹⁴⁷

Za vrijeme pisanja Bakulina djela *I Martirii...* 1862. godine postojala je dakle škola u Vukodolu te je već provođeno opismenjavanje puka u Gorici i Veljacima. Međutim, Bakula ističe da "pučkih škola dosada (ih) nemamo, nego onu u Mostaru (Vukodolu, op. Z.H.), parcijalne ne postižu ništa i prema tome narod najvećim dijelom živi u neznanju koje je majka svake bijede".¹⁴⁸ Također, u rasporedu članova kustodije od 23. travnja 1862. navodi se samo fra Petar Kordić kao "professor scholae normalis" u Mostaru (Vukodolu, op.

¹⁴⁴ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 71.

¹⁴⁵ R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 370-371. Usp. D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 59-60.

¹⁴⁶ D. MANDIĆ, "Iz uspomena blagpk. fra Luke Begića", str. 93.

¹⁴⁷ L. PETROVIĆ, "Fra Anđeo Kraljević...", str. 107.

¹⁴⁸ P. BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, str. 273.

Z.H.), dok za Goricu i Veljake nema naznačene institucionalizirane prosvjetne aktivnosti.¹⁴⁹ Osim toga, Bakula u navedenom djelu iz 1862. godine opisuje građevinske pothvate hercegovačkih franjevaca i spominje podizanje samo jedne škole u Mostaru uz vikarsku rezidenciju, te napominje da je već tada započela gradnja nove zgrade za školu u Brotnju (Gradnicima op. Z.H.), dok za Goricu i Veljake spominje samo župne kuće.¹⁵⁰ U Bakulinu pismu Propagandi od 5. lipnja 1863. navodi se postojanje "jedne velike škole (u Vukodolu, op. Z.H.) i nekoliko manjih",¹⁵¹ bez preciziranja o kojim se školama radi. Također, kustod fra Anđeo Kraljević u okružnom pismu od 1. svibnja 1862. piše da je milostinjom isprošenom u habsburškim i talijanskim zemljama uz samostan, sjemenište i dvije crkve izgrađena samo jedna škola dok u ostalim mjestima "narod ostaje u sramotnoj tami neznanja".¹⁵² Stoga je izgledno da je do sredine 1860-ih pučka škola postojala samo u Vukodolu, dok se u ostalim mjestima održavalo elementarno opismenjavanje, jer bi franjevački izvori zasigurno zabilježili postojanje dodatnih škola. Slučaj fra Luke Begića treba promatrati kao iznimku jer je on ipak određen za franjevački pomladak, stoga je vjerojatno iz tog razloga dobivao poduku iz latinskoga jezika, zbog toga što je, kako je ranije navedeno, Marijanovićev program za školovanje sjemeništara skraćen s pet na četiri godine te su budući sjemeništarcu trebali dobiti osnovna znanja latinskoga i prije pristupanja sjemeništu.

Ni u drugome izdanju Bakulina *Šematizma* (1873.) nema podataka o školovanju u Gorici i Veljacima, ali ovaj put autor je naveo škole u Mostaru, Širokom Brijegu, Županjcu, Gradnicima i Posušju (u međuvremenu otvorene), a koje je Šarac okarakterizirao kao analfabetske tečajeve. Moguće je da su tečajevi u Gorici i Veljacima prestali s radom do vremena pisanja toga djela (1867./1873.) ili je razina obrazovanja u drugim župama nadilazila ona postignuća ostvarena

¹⁴⁹ "Actum 30.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 109-111.

¹⁵⁰ P. BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, str. 268-270.

¹⁵¹ "Actum 37.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 125.

¹⁵² AHFP, SK, sv. 4, f. 106r.

u dva najstarija analfabetska tečaja koji Bakuli stoga možda nisu bili vrijedni spomena. Za Gradniće pak Bakula navodi da je u tom mjestu fra Filip Ančić 1861. godine završio izgradnju troetažne zgrade. Osim podruma i crkve na katu, ta je zgrada u prizemlju imala i školu otvorenu 1867. godine. Škola je imala dvije prostorije, a nalazila se u zgradi dugoj 22, a širokoj 12 lakata. U Posušju je pak opismenjavanje muške i ženske djece započeo fra Ilija Skoko već 1862. godine, a prema navodima fra Luke Begića i on je podučavao djecu latinski i to već 1853. ili 1854. godine. Begić piše da ga je nakon pola godine pohađanja škole u Gorici otac poslao u Posušje kod fra Ilije Skoke, a tamo je tijekom praznika nastavničku dužnost preuzimao Skokin bratić Paško koji je i sam bio sjemeništarac na Širokom Brijegu. Skokin nasljednik fra Filip Čutura organizirao je školu u Posušju u prostorijama župnoga stana 1867. godine. Isti župnik je od 1872. do 1874. godine gradio posebnu školsku zgradu novcem dobivenim od Austro-Ugarske. Navodi se da je u jednoj od posljednjih godina (1874. godine?) osmanske vlasti nad ovim krajevima posušku školu pohađalo 30 učenika.¹⁵³

Iako su neki od analfabetskih tečajeva koje navodi Šarac imali posebne školske zgrade, nije sigurno je li se u njima održavalo sustavno obrazovanje puka ili tek elementarno opismenjavanje. Vikar Kraljević je u izvješću Propagandi od 12. travnja 1867. razlikovao analfabetske tečajeve od "normalnih škola" među koje je ubrojio onu u Mostaru, te tri nove škole otvorene "prošle godine" (dakle 1866.) milostinjom dobročinitelja sakupljenom po Austrijskom Carstvu. To su škole na Širokom Brijegu, na Humcu i u Županjcu.¹⁵⁴ Stoga Šarac zaključuje da su se u Posušju i Gradničima održavali samo tečajevi opismenjavanja. Međutim, kako su škole u Gradničima i Posušju otvorene tek 1867. godine, iste godine kada je vikar Kraljević pisao svoje izvješće, moguće je da su i one zadovoljavale standarde ranijih

¹⁵³ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 256, 312, 505, 597-598; P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 86; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 11; D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 60.

¹⁵⁴ "Actum 49.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 176. Usp. I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimat", str. 72.

"normalnih" škola, ali ih Kraljević nije naveo jer su tek bile u procesu formiranja. Da se u slučaju Gradnića i Posušja ipak radilo o daljnjemu širenju sustavnoga pučkog obrazovanja, a ne isključivo pukom opismenjavanju, u prilog govori i to što je Bakula u drugome izdanju svoga *Šematizma* istaknuo postojanje posebnih škola, pa čak i školskih zgrada, u tim mjestima, dok za Goricu i Veljake, gdje su se održavali tečajevi opismenjavanja, nije spomenuo nikakvu obrazovnu aktivnost. Također, nakon sastanka osoblja kustodije na Širokom Brijegu 25. travnja 1867. određen je novi razmještaj franjevačkog osoblja. U popisu zaduženja za župe Mostar, Široki Brijeg, Humac, Županjac, Gradniće i Posušje navodi se i dužnost "professor scholae normalis", što upućuje na zaključak da su sva navedena mjesta imala pučke škole, dok toga zaduženja nije bilo u Gorici i Veljacima. Koliko su hercegovački franjevci posvetili pažnje pučkome školstvu, govori i podatak da nijedan profesor navedenih pučkih škola nije obavljao dužnost župnika, nego su bili postavljeni prvenstveno za obavljanje nastavnoga posla. Fra Luka Begić u Županjcu i fra Andrija Knezović na Humcu su uz profesorsku dužnost bili još i "socius parochi", dok se za fra Iliju Zeleniku u Posušju i fra Josipa Cigića u Gradničima navodi samo da su imali počasnu titulu eksdiskreta kustodije. Da su Mostar, kao najvažniji centar pučkoga obrazovanja, i Široki Brijeg, kao središte kustodije, imali poseban položaj pokazuje činjenica da fra Augustin Zubac i fra Ivan Vasiljević nisu imali nikakvih dodatnih zaduženja osim profesorskih. Također, u rasporedu je fra Petar Bakula naveden u Mostaru kao "praefectus studiorum".¹⁵⁵

Iz navedenog izvješća vikara Kraljevića doznaje se da je mostarska škola 1867. godine imala 72 učenika, a da se broj učenika u pučkim školama na Širokom Brijegu, na Humcu i u Županjcu ne može precizno odrediti jer mnogi roditelji nisu mogli osigurati djeci odjeću za redovito pohađanje nastave.¹⁵⁶ Širokobriješka pučka škola prvotno je organizirana u prostorijama samostana 1866. godine, a gvardijan fra Filip Čutura podigao je posebnu školsku zgradu 1867. godine. Prvi

¹⁵⁵ "Actum 50.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 181-183.

¹⁵⁶ "Actum 49.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 176.

učitelj u toj pučkoj školi bio je fra Šimo Martinović.¹⁵⁷ Škola se nalazila uza zid samostanske klauzure, a bila je "duga 23 lakta, široka 16, visoka 20 lakata".¹⁵⁸ Vikar Barišić naveo je već 1853. godine da su i prije otvaranja te pučke škole u širokobriješko sjemenište mogli "slobodno doći za učiti i druga dieca osim onih mladićah, koji se uče da budu redovnici, i to sve čini se bez ikakve plaće".¹⁵⁹ I začetke pučke škole na Humcu treba vezati uz početke izgradnje projekta novoga samostana sa sjemeništem koji je započet 1867. godine. Pučka nastava izvodila se u prostorijama humačkoga župnog stana.¹⁶⁰ Obrazovanje u Županju započeo je 1866. godine župnik fra Ivo Bagarić u prostorijama župnoga stana, dok je iduće 1867. godine novi župnik fra Petar Knežević izgradio posebnu školsku zgradu.¹⁶¹ Bakula navodi da je tu školu pohađalo 47 učenika koji su iskoristili "prigodu besplatno naučiti čitati, piskarati, kršćanski nauk, aritmetiku i osnove zemljopisa".¹⁶²

O razvoju katoličkoga pučkog školstva pod ingerencijom franjevača govori i činjenica da je uprava hercegovačke kustodije 1865. godine postavila dvojicu nadzornika za školstvo, fra Filipa Ančića za duvanjski i posuški kraj, i fra Andriju Šaravanju za ostatak, dok je starješinstvo 1867. godine od 47 fratara njih šestoricu zadužilo isključivo za pučko školstvo.¹⁶³ Međutim, iako razmještaj članova franjevačke zajednice u Hercegovini 1867. godine ukazuje na postojanje šest pučkih škola, i da Bakula u drugome izdanju *Šematizma* ističe postojanje škola i u Gradnicima i Posušju, upitno je jesu li sve škole održavale redovitost nastave te koliko je prosvjetna djelatnost ovisila o osobnom angažmanu pojedinoga franjevca. Pa, iako se broj pučkih škola s godinama povećavao, u Kraljevićevim izvještajima

¹⁵⁷ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 60.

¹⁵⁸ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 228.

¹⁵⁹ R. BARIŠIĆ, *Obrana pravovjernoga i pravoslavnoga iliti rimo-katoličkoga sveštenstva...*, str. 35.

¹⁶⁰ R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnici*, str. 370.

¹⁶¹ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 60.

¹⁶² P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 303.

¹⁶³ "Actum 50.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 181-183. Usp. R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnici*, str. 370; D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 60.

Propagandi taj je broj konstantno padao. Nakon prvoga izvješća u kojemu je naveo četiri "normalne" škole u Mostaru, Širokom Brijegu, Županju i na Humcu, u drugome izvješću iz 1871. godine vikar navodi postojanje pučkih škola u Mostaru, Županju i na Humcu, izostavljajući širokobriješku,¹⁶⁴ a u trećemu izvješću iz 1875. godine samo dvije pučke škole u Mostaru, franjevačku za dječake i školu sestara milosrdnica za djevojčice. Iako je napomenuo da škola ima i u drugim mjestima koje potpuno besplatno vode franjevci, samo je navedene dvije okarakterizirao kao "scholas normales".¹⁶⁵ Iste te dvije škole bile su jedine vrijedne spomena i francuskom konzulu de Sainte-Marieu.¹⁶⁶ Također, broj pučkih škola opada i u izdanjima Bakulina *Šematizma*. Tako u prvom izdanju iz 1867. godine u numeričkom sinoptičkom pregledu navodi četiri pučke škole, a u drugome izdanju iz 1873. godine u Sveopćoj tablici (*Tabula Synoptica*) tri pučke škole (*scholae normales*).¹⁶⁷

I za vrijeme opisanoga infrastrukturnog razvoja franjevačkih obrazovnih institucija, središte prosvjetne djelatnosti i dalje je ostajalo u gradu Mostaru. Kako je vukodolska osnovna škola bila previše udaljena od grada, vikar i kustodija nastojali su izgraditi crkvu i školu u samome gradu. Uprava hercegovačke kustodije tako je 13. prosinca 1861. dala ovlast fra Petru Bakuli da izdvoji dio sredstava prikupljenih od milostinje u habsburškim zemljama za kupnju školske zgrade u Mostaru.¹⁶⁸ Iz pisma vikara Barišića upućena Propagandi 13. lipnja 1862. vidljivo je da je tada planirana izgradnja pučke škole za dječake i za djevojčice, odnosno za svu katoličku mladež koja "još uvijek

¹⁶⁴ "Actum 60.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 218.

¹⁶⁵ "Actum 66.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 238.

¹⁶⁶ JEAN BAPTISTE EVARISTE PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, ALMIRA DRINO (prev.), Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti Mostar, Mostar, 2023., str. 145.

¹⁶⁷ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 181. Usp. P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 179, 341.

¹⁶⁸ AHFP, SK, sv. 4, f. 100r.

leži u tami neznanja, osobito žene".¹⁶⁹ Iz pisma francuskoga konzula iz Sarajeva, upućena 16. listopada 1862. vikaru Barišiću, doznaje se da je konzulat pripomogao s 10.000 franaka za izgradnju mostarske škole.¹⁷⁰ Za razliku od crkve, školska zgrada nije odmah izgrađena, stoga je 1866. godine kupljena u gradskome području "prostrana kuća" u koju je preseljena škola. Većinu sredstava za kupnju te kuće dali su Francuzi dok je ostatak prikupljen od vjerničke milostinje. Škola je imala šest prostorija i podrum te limeni krov. Bakula navodi da su je pohađala muška i ženska djeca, te je redovito imala oko 70 učenika. Također ističe da je nastava bila besplatna, a da su franjevci djecu podučavali bez ikakve plaće te da škola nije imala nikakvih prihoda kojima bi nabavljala potrebne knjige.¹⁷¹

Budući da ta kuća nije zadovoljavala školske potrebe, 1870. godine započela je izgradnja nove školske zgrade pokraj novoizgrađene crkve sv. Petra i Pavla. Škola je bila duga 21 lakat, široka 18,5 lakata, a visoka 4 lakta. Dvoetažna zgrada imala je krov od kamenih ploča, osam učionica, dvije spavaonice i podrumsku smočnicu, a uz nju je izgrađena i kupaonica. Bakula ističe da "javnost smatra da je ta naša školska zgrada čvršća i ljepša od svih poduhvata koji su do sad u ovom gradu učinjeni".¹⁷² Novac za izgradnju te škole donirali su lionska Propaganda i osmanska vlada koja je dala subvenciju u iznosu od 6.000 zlatnih kruna. Mandić navodi da se u toj školi podučavalo "osim početnih osnovnih predmeta: turski i talijanskih, glazba i trgovačko računstvo. To je bila osnovna škola i neke vrsti građanska škola trgovačkog smjera".¹⁷³

U mostarskoj školi nastavu su izvodila dvojica franjevac. Francuski konzul u Mostaru de Sainte-Marie naveo je da su im Austrija i Francuska slali manji godišnji iznos, i da je osmanska vlast godišnje

¹⁶⁹ "Actum 33.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 115-116.

¹⁷⁰ AHFP, SK, sv. 4, f. 149r.

¹⁷¹ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 101-102.

¹⁷² P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 274-275.

¹⁷³ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 59.

izdvajala 15.000 pjastera za škole.¹⁷⁴ Vikar Kraljević obavijestio je Propagandu da je osmanski sultan dao 3.000 forinti za izgradnju te škole, te da daje godišnju subvenciju za škole kao rekompencaciju za ubiranje desetine koju su prema reformnim zakonima i franjevci počeli plaćati.¹⁷⁵ Podučavanje turskoga jezika koje je započelo 1862. godine u Vukodolu nastavljeno je i u Mostaru. Iako je učitelje turskoga jezika plaćala osmanska vlada, Bakula ističe da "treba žaliti jer se čini da takvi učitelji, kolikogod da ih je do sada bilo, zavedeni onim turskim fanatizmom radije čine to da naši mladići ne nauče ništa dobro o ovom jeziku, nego da se oznoje kako bi ih nečemu naučili" te da oni "iz ljute mržnje protiv kršćana zaglupljuju i ona lakša saznanja".¹⁷⁶ Dok se u izvještajima iz prijašnjih godina navodilo da su mostarske franjevačke škole pohađali i pravoslavci, vikar Kraljević je ipak 1. veljače 1872. obavijestio Propagandu da u franjevačkim školama nema muslimana ni pravoslavaca.¹⁷⁷ Kraljević je u izvještaju Propagandi iz 1875. godine naveo da se broj mladih koji se školuju u Mostaru popeo do čak 169,¹⁷⁸ što je iznenađujuće visok broj čak i kada bi se tu zajedno brojali učenici franjevačke škole za dječake i učenice škole sestara milosrdnica. Pa, iako je uspostava temelja sustavnoga pučkog obrazovanja hercegovačkih katolika postavila osnove za obrazovnu, a posredno i za nacionalnu, političku, gospodarsku i društvenu emancipaciju ovdašnjega naroda, ipak se nerijetko isticalo da je kvaliteta toga obrazovanja bila na preniskim razinama. Bakula je smatrao da je problem u tome što osmanska vlast nije izdavala javne uredbe o obveznom školovanju, dok roditelji nisu bili zainteresirani za slanje djece u škole. Također, ističe da problem stvara i to što ne postoji domaća školska literatura pa djeca koriste knjige pisane jezikom "stranih pokrajina" koji je učenicima "sasvim tajanstven, kao

¹⁷⁴ J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 145-146.

¹⁷⁵ "Actum 74.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 263.

¹⁷⁶ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 275-276.

¹⁷⁷ "Actum 61.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 224.

¹⁷⁸ "Actum 66.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 238.

da su to riječi kineske, grčke ili hebrejske".¹⁷⁹ Međutim, kao korišteni udžbenici navode se *Početak slovstva* i *Istumačenje stvari potrebnih nauka krstjanskoga* vikara fra Augustina Miletića, te splitski *Bukvar*. Nakon otvaranja mostarske tiskare 1872. godine, fra Franjo Miličević tiskao je *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini* i *Novi bukvar ili početnica za pučke učione u Hercegovini*.¹⁸⁰ Uz to, problem je bilo i financiranje. Franjevci su većinu sredstava potrebnih za razvoj školstva isprosilili kao milostinju po zapadnim kršćanskim zemljama. Od puka se nije mogla očekivati obilnija financijska podrška. Školovalanje je stoga bilo besplatno, no iako Bakula ističe da su franjevci podučavali bez plaće ipak su navedene godišnje potpore ili prigodne novčane nagrade Francuske i Austro-Ugarske, kao i subvencioniranje plaća nastavniciima i sredstava za nabavu školske opreme koju je osiguravala osmanska vlada.¹⁸¹ S obzirom da su Bakulini tekstovi bili namijenjeni javnosti izvan Hercegovine, te da je on tijekom svoga djelovanja ulagao velike napore u osvješćivanje inozemnih uglednika o nepovoljnim hercegovačkim prilikama i prikupljanju milostinje za hercegovačku franjevačku zajednicu, imali su propagandistički karakter. Stoga navedene opise treba promatrati kroz takvu prizmu. U zadarskom *Narodnom listu*, čiji su tekstovi imali izrazito protuosmanski propagandistički karakter, navedeno je 1869. godine da je valija Safet-paša poticao otvaranje pučkih škola i to popratio uvođenjem poreza za njihovo uzdržavanje, tako da je katoličkome puku to donosilo dodatan materijalni pritisak.¹⁸²

U *Zagrebačkom katoličkom listu* u izvješću o katoličkim pučkim školama u Bosni i Hercegovini 1858. godine navedeno je da se u njima "prvi uče poznavati slova oli najviše slovkuju, drugi uče štiti, treći potrebitija iz nauka kršćanskoga, a četvrti početna računska djelovanja: zbrojtbu, oduzetbu, množitbu i diobu - a posljednja sva tri uče jošte

¹⁷⁹ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 276.

¹⁸⁰ R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 370.

¹⁸¹ L. PETROVIĆ, "Fra Anđeo Kraljević...", str. 111; J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 145.

¹⁸² Prijepis teksta izvorno napisana u zadarskom *Narodnom listu* nalazi se u opisnim bilješkama priređenoga teksta Bakulina *Šematizma*. Bilješke je sastavio Pavao Knezović. Tekst vidjeti u: P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 530.

i pisati. Dakle četiri razreda jer četiri predmeta".¹⁸³ De Sainte-Marie kaže da je mostarsku školu pohađalo oko 80 učenika razdvojenih u dva osnovna razreda. On je u Mostaru kao konzul boravio od 1870. do 1873. godine, a do toga razdoblja otvorena je većina gore nabrojanih škola. Međutim, de Sainte Marie tvrdi da u Mostaru postoje dvije škole koje "istinski zaslužuju to ime (...) U ostatku pokrajine, kada u župi i postoji škola, djevojčice i dječaci su pomiješani, a nastava je u tim školama više osrednja što ni fratar koji vrši funkciju učitelja niti sirota djeca nemaju vremena: on da ih uči da sriču i abecedu, a djeca da sriču".¹⁸⁴ Kao glavni razlog lošega stanja školstva francuski konzul navodi nedostatak svećenika, koji uz svoje pastoralne brige nemaju dovoljno vremena za obuhvatniju prosvjetnu djelatnost nad toliko brojnim pukom. U konačnici, franjevačke škole je 1879. godine, netom po završetku osmanske vlasti u Hercegovini, ocijenio i dubrovački profesor Luko Zore. Za mostarsku školu kaže da:

"ima 109 učenika, razdijeljenih u tri razreda, ali su od prilike svi zajedno i na istom stepenu znanja, a slabo znadu i pomagala nastavna su loša. (...) Učenici ne dolaze čisti u školu, a i škola u dvije sobe je razdijeljena, a ne da se dva odsjeka učine nego jer ne mogu svi učenici stat u jednoj sobi. Netom se ustanovi općinska škola, ovu bi trebalo ukinut, jer nema nego ime škole, tu se ne predava ni računica ni geografija, ni prirodni nauk, nego samo prosto čitanje i to naopako."¹⁸⁵

Zore je naveo da humački samostan ima "neku neredovitu pučku školu gdje pristupa iz obližnjih sela po 30 učenika kad je lijepo vrijeme, a kad i kad, nema ih ni deset. Uče samo čitat latinicom (...) franjevac je i učitelj. Manastir se zadovoljava dobrovoljnim prilozima roditelja".¹⁸⁶ Također, spominje da je i na Širokome Brijegu postojala neredovita pučka škola, ali da je njezin rad obustavljen jer se austro-ugarska žandarmerija smjestila u školske prostorije.

¹⁸³ Prijepis teksta objavljena u *Zagrebačkom katoličkom listu* vidjeti u opisnim bilješkama djela: P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 527.

¹⁸⁴ J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 145-146.

¹⁸⁵ Tekst Luke Zore prenesen je u onom obliku u kojem je citiran u djelu: I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 74.

¹⁸⁶ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 74.

Zore, uvjereni Srbin katolik, od svih katoličkih škola u Hercegovini pozitivnu ocjenu dao je samo mostarskoj ženskoj školi sestara milosrdnica. Hercegovački franjevci imali su velike zasluge pri otvaranju i te škole namijenjene isključivo djevojčicama. Ideju dovođenja sestara predložio je fra Petar Bakula, koji je kritizirao činjenicu da se u Hercegovini "ni zašto drugo ne brine do li da djevojka bude domaćica. Zašto ne bi bila, recimo, književnica",¹⁸⁷ a njegovu ideju proveo je u djelo vikar fra Anđeo Kraljević koji je u pismu Propagandi od 1. veljače 1872. naveo da hercegovačke djevojčice nemaju nikakva obrazovanja osim onoga koje steknu od svojih roditelja, ali da će se to promijeniti kada izgradi školsku zgradu (do kraja ožujka 1872.) u koju će dovesti sestre milosrdnice iz Zagreba.¹⁸⁸ Mandić, s druge strane, kaže da je sestrama milosrdnicama predana kuća u Zahumu u kojoj se do 1870. nalazila mostarska pučka škola.¹⁸⁹ Škola sestara milosrdnica otvorena je 1873. godine, organizirana je po modelu djevojačkih škola u Hrvatskoj, a de Saint-Marie kaže da se u njoj školovalo oko 40 djevojaka te da je postojanje te škole "istinski kulturni napredak".¹⁹⁰

Iako je obrazovanje katoličkoga puka u Hercegovini u posljednjim desetljećima osmanske uprave imalo svoje nedostatke, kojih su bili svjesni i sami franjevci, ne smije se zanemariti doprinos emancipaciji ovdašnjega stanovništva koji je postignut uspostavom temelja prosvjećivanja širih narodnih masa. Hercegovački franjevci spretno su iskoristili povoljne političke okolnosti, uspostavu relativno neovisne Rizvanbegovićeve vlasti, a potom i ograničenu liberalizaciju koja je postignuta s primjenom tanzimatskih reformi, te stvorili institucijske temelje neophodne za buduće nacionalno osvješćivanje katolika

¹⁸⁷ Tekst je izvorno napisan u djelu Petra Bakule *Politika za svakog čovika* (Split, 1869.), a ovdje je prenesen u onome obliku kako je citiran u: MARKO PRANJIC, "Svijet pedagoških ideja fra Petra Bakule", u: PAVAO KNEZOVIC - MARKO JERKOVIC (ur.), *Zbornik o Petru Bakuli*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013., str. 382.

¹⁸⁸ "Actum 61.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 224.

¹⁸⁹ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 59.

¹⁹⁰ J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 145. Usp. I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 74-75.

te integraciju hrvatske nacionalne ideje. Još veći napredak postignut je u području razvoja obrazovnih institucija za svećenički franjevački pomladak, što je također bilo pitanje od općedruštvene važnosti jer u tom razdoblju nije postojala brojnija, gospodarski moćna i politički utjecajna laička inteligencija. Čak je i francuski konzul de Sainte-Marie, koji je životne okolnosti hercegovačkih katolika ocjenjivao toliko nepovoljno da je komentirao kako "izgleda da je Bog njima (pravoslavicima, op. Z.H.) dao carstvo zemaljsko, dok je carstvo nebesko ostavio jadnim katolicima", ipak naglasio da su franjevci zaslužni za to što "crkve i škole niču na sve strane pa se može reći da je sadašnje vrijeme zlatno doba za katolički element koji nikad dosad nije živio u takvom napretku".¹⁹¹

Zaključak

Školstvo u Bosanskom ejaletu bilo je konfesionalnoga karaktera i odražavalo je društvenu podjelu prema vjerskoj osnovi, stoga nije postojao jedinstven školski sustav, nego više usporednih sustava vezanih za svaku etno-konfesionalnu zajednicu. Uz to, školstvo je bilo usko vezano uza vjerski društveni sloj konfesionalnih skupina te su pripadnici uleme ili kršćanskoga svećenstva organizirali i izvodili nastavu, koja se u slučaju katolika uglavnom svodila na obrazovanje svećeničkoga pomlatka, dok se školovanje puka izvodilo "usputno" u onoj mjeri u kojoj su društveno-političke okolnosti to omogućavale te je bilo ograničeno na elementarno opismenjavanje. Odgojno-obrazovni sustav franjevačkoga reda sastojao se od triju institucionaliziranih razina: sjemeništa za osnovno obrazovanje sjemeništarača, novicijata za pripremu franjevačkih novaka i filozofsko-teoloških studija za franjevačke klerike. Sjemeništa i novicijati organizirani su u samostanima Bosne Srebrene pa su nakon odvajanja franjevačke zajednice u Hercegovini od matične provincije također ustrojeni u prvom novopodignutom hercegovačkom samostanu na Širokom Brijegu. Zbog manjka prostora u tom samostanu i potrebe odvajanja skupina na različitim razinama obrazovanja, Hercegovačka franjevačka kustodija podigla je novi samostan na Humcu u koji su

¹⁹¹ J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 62, 68.

prvotno smješteni sjemeništarci, a potom i novaci. Studiji franjevačkih klerika i prije odvajanja franjevačke zajednice izvodili su se u inozemstvu, ponajviše na talijanskim franjevačkim učilištima, stoga je tu praksu naslijedila i odvojena hercegovačka franjevačka zajednica. Međutim, politička previranja u talijanskim zemljama prouzrokovana nacionalističkim pokretom *risorgimento* otežala su nastavak školovanja klerika u Italiji zbog čega su hercegovački franjevci u širokobriješkom samostanu organizirali čak i filozofsko-teološki studij. Od odvajanja franjevačke zajednice u Hercegovini od Bosne Srebrene do kraja osmanske vlasti njihovu prosvjetnu djelatnost ograničavao je kroničan nedostatak financijskih sredstava koji su bili potrebni za podizanje školske infrastrukture, za nabavku udžbenika i školskoga pribora, za osiguravanje smještaja i prehrane različitim generacijama pomlatka, a taj problem bio je posebno osjetan u pitanju slanja klerika na skupe studije u inozemstvo. Stoga su hercegovački franjevci tijekom cijeloga ovdje obrađenog razdoblja bili primorani prositi milostinju po europskim katoličkim zemljama, a takva sredstva su uz vjerničku milostinju te subvencije i darove inozemne crkvene hijerarhije, konzularnih predstavnika europskih velesila, a povremeno osmanskih vlasti, bila krucijalna za održavanje odgojno-obrazovnih institucija i prosvjetne djelatnosti, pa i same egzistencije hercegovačke franjevačke zajednice. U takvim okolnostima, osim ostvarenoga napretka po pitanju odgoja svećeničke inteligencije, hercegovački franjevci uspjeli su organizirati i pučke škole u nekoliko hercegovačkih mjesta s kojima su postavljeni temelji za sustavno masovno obrazovanje ključno za socio-ekonomsku emancipaciju i nacionalnu integraciju katoličkoga stanovništva. Stoga se može zaključiti da je napredak u pitanju razvoja školstva u posljednjim desetljećima osmanske vlasti, potaknut osamostaljivanjem hercegovačke franjevačke zajednice i ograničenom liberalizacijom pod utjecajem tanzimatskih reformi, imao općedruštvenu važnost za hercegovačku katoličku etno-konfesionalnu zajednicu.